

SƏMİNƏ ABDULLAYEVA

**AZƏRBAYCAN DİLİ DERİVATOLOJİ
QAYDALARININ
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ İLƏ ÜZVİ ƏLAQƏSİ**

**ADPU-nun Elmi-Metodiki Şurasının
30.10.2023-cü il tarixli iclasının
qərarına əsasən çap edilir (pr № 1)**

Bakı-2023

Elmi redaktor: Sevda İslam qızı Abbasova,
pedaqogika üzə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: Həmzə Qənbər oğlu Əliyev,
pedaqogika üzə fəlsəfə doktoru, dosent

Könül Ələddin qızı Məmmədova,
pedaqogika üzə fəlsəfə doktoru, dosent

Həbib Adil oğlu Mirzəyev,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Texniki Universitetinin dosenti,

Baba Balaca oğlu Məhərrəmli,
AMEA-nın əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	4
Fonetik derivasiya və nitq mədəniyyəti.....	6
Leksik derivasiya və nitq mədəniyyəti.....	7
Morfoloji derivasiya və nitq mədəniyyəti.....	8
Sintaktik derivasiya və nitq mədəniyyəti.....	11
Fonetik derivasiyanın qaydaları.....	13
Omonim köklərin yaranması.....	23
Leksik derivasiyanın qaydaları.....	35
Leksik vahidlərdə mənanın genişlənməsi.....	48
Yeni sözlərin yaranması(neologizmlər və okkazionalizmlər).....	50
Dialekt və şivələrin hesabına söz artımı.....	53
Konversiya yolu ilə leksik söz yaradıcılığı.....	54
Morfoloji derivasiyanın qaydaları.....	56
Sintaktik derivasiyanın qaydaları.....	64
Repetitlər.....	72
Monolitlər.....	77
İdarə yolu ilə formalaşan monolit sözlər.....	81
Metaforizmlər.....	83
Hibridlər.....	88
Nəticə.....	93
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	95

ÖN SÖZ

Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün bu dilin özünəməxsus zəngin derivativ qaydaları vardır. Azərbaycan dilinin derivasiya prosesində onun daxili sözyaratma prinsipləri və qaydaları olduqca mühüm bir yer tutur. Sözyaratma prosesi aqlütinativ quruluşa uyğun olaraq təkcə söz sonuna şəkilçilərin qoşulması ilə məhdudlaşmır. Belə ki, ana dilimizdə tarixən fonetik, leksik və sintaktik sözyaratma üsulları zəngin potensial imkanlara malik olmuşdur. Lakin dilin aqlütinasiya prosesində silsilə sonşəkilçilərin derivativ funksiyası genişləndiyindən fonetik sözyaratma prosesi zəifləmiş və leksik sözyaratma problemləri semantik mühitlə həmahəng inkişaf etməyə başlamışdır. İlk sözyaratma prosesində sintaktik derivasiya prosesləri də zəngin ənənələrə malik olmuşdur. Müasir dövrdə sintaktik sözyaratma üsulunun yeni perspektivləri yaranmış olsa da sözyaratma prosesində sonşəkilçilərin iştirakı daha çox üstünlük qazanmışdır. Əlbəttə ki, bu kitabda sözyaratma üsullarının tədqiqi, təhlili və tətbiqi başlıca məqsəd olmamışdır. Məqsəd ondan ibarətdir ki, sözyaratma prosesində sözün kök-şəkilçi mövqeyi üzrə baş verən fonetik elementlərin yazılı və şifahi ədəbi dil normaları şagirdlərə müasir tələblər baxımından mənimsədilsin. Müasir interaktiv təlimdə şagirdlərin intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi baxımından burada verilən norma proqnozlarına münasibət bildirilməsi məhz onların nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından da maraq doğuracaq bir məsələ kimi nəzərə alınır. Məsələn, sözün kök-şəkilçi tərkibində cl, şl, tl, zl kimi qarşılaşmaları şagirdlər yazılı ədəbi dil qaydası üzrə mükəmməl şəkildə mənimsəyir və onlara yazı zamanı maksimum riayət edirlər. Ancaq şifahi səsləndirmədə cl qarşılaşması şd (ağaclıq-ağaşdıq), jd (ağaclıq-ağajdıq), şl

qarşılaşması şd (daşlıq-daşdıq), tl qarşılaşması td (otluq-otduq), zl qarşılaşması zd (gözlük-gözdük) variantında deyilir. Şagirdlərin özlərinin iştirakı ilə hansı variantın şifahi ədəbi dil üçün düzgün sayıla biləcəyi barədə fikir mübadiləsi aparılır.

Demək olar ki, nitq mədəniyyəti ilə bağlı olan mənbələrdə həmin normaların şifahi ədəbi dil üçün sabitləşdirilməsi ilə bağlı fikir ayrılıqları vardır. Müzakirə aparılan məqamlarda isə şagirdlərin belə bir fikrə üstünlük vermələri məqbul sayıla bilər ki, norma sabitliyi üçün yazılı və şifahi ədəbi dil qaydalarının mümkün yaxınlığı informasiya sərbəstliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kitabda qoyulan məsələlərdə və aparılan təcrübələrdə şagirdlərin intellektual sərbəstliyinə mühüm yer verilmişdir. Buradakı izahlarla və əldə edilən nəticələrlə bağlı müəllif öz irad, təklif və qeydlərini bildiren oxuculara əvvəlcədən öz təşəkkürümü və minnətdarlığımı bildirirəm.

Fonetik derivasiya və nitq mədəniyyəti

Məktəb dərsliklərində fonetik derivasiya ayrıca bir bölmə kimi verilməyə də, hələ ibtidai sinfin dərsliklərindən başlamış yuxarı siniflərə kimi fonetikaya (eləcə də leksikaya) aid tapşırıqlarda fonetik söz yaradıcılığına aid nümunələrə rast gəlmək olur. Fonetik söz yaradıcılığının başlıca prinsipi fonetik vahidlərin müəyyən qaydada yanaşması və birləşməsi ilə yeni söz yaranmasından, söz kökünün əvvəlinə samit artırılması ilə, kökdaxili saitə dəyişməsi ilə, kök sonundakı samitin dəyişməsi ilə və kök sonundakı samitin üzərinə əlavə samit artırılması ilə sözyaratmadan, həmçinin kökdaxili mənə dəyişməsi hesabına sözlərin düzəlməsindən ibarətdir. Dərsliklərdə fonetik söz yaradıcılığına aid bu ardıcılıq olmasa da, müəyyən elementlərin mövcudluğu şagirdlərin təsəvvüründə fonetik söz yaradıcılığının, əsas elementlərinin məntiqi yolla canlandırılmasını stimullaşdırır. Fonetik söz yaradıcılığı sadəcə sözdə fonetik dəyişikliklərin və ya tonallığın dəyişməsi hadisəsi deyildir. Ümumiyyətlə, söz yaradıcılığı prosesində bir mənbədən yaranan başqa derivativ nümunələrdə ardıcıl əlaqələr bu və ya digər şəkildə saxlanılır. Məsələn, *dəmir* sözündən *dəmirçi* sözü yaranırsa, mənə bazasının daxili əlaqəsi *dəmir* sözündə ifadə olunur. Məsələn, *yan* (ətraf) sözünün məsafə mənası (bu yan, o yan) var. *Qat* (təbəqə) sözünün dəfə (birqat, ikiqat, üçqat) mənası mövcuddur. Bunların arasındakı mənə əlaqələri onların eyni mənbədən törəməsinin göstəricisidir. Fonetik söz yaradıcılığında da bu prinsip əsasdır. Əlbəttə, bu sahədə hələ fundamental tədqiqatlar aparılmadığından orta məktəb dərsliklərində həmin prinsiplərə riayət edilməsini irad hesab etmək düzgün deyildir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, dərsliklərdəki bəzi nümunələrdə fonetik söz yaradıcılığına

aidiyyati olan əlamətləri də müşahidə etmək olur, sual və tapşırıqlarda belə nümunələrin müəyyən edilməsi şagirdlərin mühakiməsinə həvalə olunur. Söz köklərində fonetik dəyişmələrə görə sözyaratmaya dair nümunələrin bir çoxunda səslərin dəyişməsi mexaniki xarakterli olsa da, şagirdlər belə nümunələrin hesabına fonetik söz yaradıcılığını dərk etmək mərhələsinə hazırlanmış olur. Məsələ bundadır ki, şagird düşünür, məntiqi təfəkkürün gücü ilə cavab tapır və onu izah etməyə çalışır. Şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün yaradılması nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinə zəmin hazırlayır. Nitq mədəniyyəti özü bütövlükdə normalar sistemidir. Nitq mədəniyyəti həm yazılı, həm də şifahi normalar sistemini ifadə edir. Düzgün yazmaq üçün yazılı dil normalarına, düzgün danışmaq üçün şifahi dil normalarına riayət etmək vacibdir. Müasir dövrdə yazı və şifahi nitq qaydalarının yaxınlaşmasına nail olmaq dilçilik elminin başlıca vəzifələrindən biri kimi qarşıda durur. Yazılı və şifahi nitq normalarında yaxınlaşma nə qədər çox olarsa informasiyaların zamanı və məkanı da o qədər genişlənmiş olar və dilin varisliyinin saxlanması imkanları güclənər. Odur ki, nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək üçün ümumtəhsil məktəblərinin böyük və aparıcı rolu vardır.

Leksik derivasiya və nitq mədəniyyəti

Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında leksik derivasiyanın mühüm rolu vardır. Leksik derivasiya prosesində dilin lüğət tərkibi yeni sözlərlə zənginləşir. Dilin lüğət tərkibində leksik vahidlərin potensialının artımı, eyni zamanda dilin semasioloji potensialının zənginləşməsi deməkdir. Yeni sözlərin və onlara müvafiq olaraq yeni mənaların yaranması şagirdlərin nitqinin zənginləşməsinə təsir göstərir. Onların

dünyagörüşü artır, ətraf aləm hadisələrinin qavranılmasında və mənalandırılmasında psixoloji fəallıqları güclənir.

Leksik derivasiya prosesində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf texnologiyasını, aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- 1) şagirdlərin söz ehtiyatı genişlənir.
- 2) sözlərin mənimsənilməsi ilə yeni mənaların ifadəsində nitq çevikliyi yaranır.
- 3) şagirdlərin məntiqi təfəkkürü inkişaf edir.
- 4) sözlərin yazılış qaydalarına riayət olunmasında sabillik yaranır.
- 5) şifahi nitqdə sözlərin vahid qaydaya müvafiq tələffüz edilməsinə nail olunur.
- 6) nitq mədəniyyətinin normalaşması prosesində yazılı və şifahi nitqin yaxınlaşması imkanı əldə edilir.

Morfoloji derivasiya və nitq mədəniyyəti

Morfoloji derivasiya dilçilikdə söz yaradıcılığı prosesinin tədqiqi və təhlili ilə əlaqədar ən çox işlənmiş sahədir. Nə üçün morfoloji söz yaradıcılığının şərhinə daha artıq diqqət yetirilmişdir?-sualına belə cavab vermək mümkündür ki, Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu dillərdən biri olduğuna görə bu dildə son şəkilçilik inkişaf etmişdir. Belə ki, analitik – flektiv dillərdə söz sonuna iki və üçdən artıq sözdüzəldici qoşulmaq imkanı olmadığı halda, Azərbaycan dili sözlərinin sonuna 6-ya qədər sözdüzəldici, şəkilçi artırmaq imkanı mövcuddur. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi başqa sözyaratma üsullarından qat-qat zəngindir. Nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından da morfoloji söz yaradıcılığının tədqiqinin,

təhlilinin və tədrisinin olduqca mühüm əhəmiyyəti vardır. Morfoloji derivasiya prosesinin nitq mədəniyyəti ilə əlaqəsi morfoloji normaların öyrənilməsindən və onlara riayət edilməsindən ibarətdir. Morfoloji normalar morfoloji vahidlərin yazıda və nitqdə işlədilməsi prinsipləri üzrə realizasiya olunur. Yazıda və nitqdə morfoloji normalardan vahid qaydada istifadə olunması həm məntiqi təfəkkürün genişlənməsini təmin edir, həm də nitqin aydınlığını dəqiqliyini, ardıcılığını və rəvanlığını şərtləndirir. Morfoloji normaların reallaşdırılmasında konkretləşmə, ümumiləşmə, rəvanlaşma və ardıcılıq prinsiplərinin mühüm rolu vardır. Sözlərin anlayış cəhətdən konkretləşməsində məna vahidliyi, qrammatik cəhətdən konkretləşməsində isə şəkilçilik mühüm yer tutur. Azərbaycan dilində şəkilçilərin iki funksiyası vardır. Bunlardan birincisi yeni sözyaratma və əlaqələndirmə, ikincisi isə anlayışların konkretləşməsindən ibarətdir. Dildə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər konkretlik bildirmək cəhətdən ümumi əlamətlər daşısa da bunların arasında müəyyən funksionallıq fərqləri mövcuddur. Belə ki, sözdüzəldici şəkilçilər sözləri semantik tərəfdən, sözdəyişdirici şəkilçilər isə qrammatik cəhətdən konkretləşdirir. Dildə yeni anlayışların yaranması və informasiya intensivliyi gücləndikcə sözdüzəldici şəkilçilərin funksiyası da artır. Şəkilçili formatlar nitq informasiyasında konkretliyə, şəkilçisiz formatlar isə ümumiləşməyə (abstraktlığa) meyillidir. Bu prinsiplər daha çox yazılı nitqə xasdır. Rəvanlaşma və ardıcılıq prinsipləri isə şifahi nitqdə öz təsirini daha çox göstərir. Rəvanlaşmaya görə nitq tələffüzdəki çətinlikləri özü aradan qaldırır, axıcılıq və rəvanlıq təmin olunur. Bu prinsipə əməl olunması ilə bütün morfoloji kateqoriyalarda nitq ardıcılığına nail olmaq mümkündür.

Morfoloji derivasiya prosesinə yiyələnməklə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində aşağıdakı mühüm məqamların nəzərə alınması vacibdir:

- 1) morfoloji derivasiya bütün əsas nitq hissələrində mövcuddur. Şagirdlər morfoloji derivasiyaya yiyələnməklə, həm də əsas nitq hissələrini dərinlən mənimsəyə bilirlər.
- 2) morfoloji derivasiyanın mənimsənilməsi sözlərin nitq potensialını məntiqi tərəkürə çevirməyə imkan verir. Məntiqi tərəkürün genişlənməsi və dərinləşməsi həm yazılı, həm də şifahi nitqin ardıcılığı ilə yanaşı onun rəvanlaşmasına zəmin yaradır.
- 3) morfoloji derivasiyanın öyrənilməsi əsas nitq hissələri barədə təsəvvürü genişləndirir və məntiqi tərəkürdə kateqoriyalararası anlayışların fərqləndirilməsinin asanlaşmasını təmin edir.
- 4) morfoloji derivasiyanın öyrədilməsi normaların tətbiqi, sözyaratma funksiyası mübahisəli görünən şəkilçilərin keyfiyyət fərqlərinin aydınlaşdırılmasına xidmət edir.
- 5) Azərbaycan dilində söz sonuna 6 qrup ardıcıl sözdüzəldici şəkilçinin əlavə edilə bilməsi dildaxili semantik imkanların zənginliyini göstərən əlamətdir. Onların hamısı eyni səviyyədə intensiv deyildir. Ancaq 6 qrup şəkilçinin sözə ardıcıl qoşulması dilin qarşısında belə bir perspektiv yaradır ki, daxili imkanlardan istifadə yolu ilə həmin prosesin özü intensivləşdirilsin. Azərbaycan Respublikasında ana dili sərbəstdir. Ona görə də nitq mədəniyyəti normalarının tətbiqi ilə dilin bütün potensial imkanlarını hərəkətə gətirmək bu dilin daşıyıcılarının və ilk növbədə ana dili mütəxəssislərinin ixtiyarına düşür.

- 6) Azərbaycan dili təkcə Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların yox, həm də dünyada yaşayan 50 milyondan artıq soydaşlarımızın ana dilidir. Ona görə də bu dilin normalarının stabilləşdirilməsi və informasiya imkanlarının genişləndirilməsi onun istifadə potensialının artırılması baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sintaktik derivasiya və nitq mədəniyyəti

Sintaktik derivasiya sintaktik söz yaradıcılığı mənasında işlədilir. Sintaktik (sintaktika) sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Sözüün kökü sintez anlayışı ilə bağlıdır. Sintez sözü birləşmə, qovuşma, tərkib yaratma mənasını bildirir. Sintaktik sözü isə bir termin kimi işarələrin öz aralarında mövcud olan əlaqələrini öyrənən dilçilik tədqiqatı mənasında işlədilir. Sintaksis dilçiliyin bir tədqiqat sahəsi kimi mətndə hər işarənin bütün başqa işarələrlə birləşmə qaydalarını öyrənir (6, 242).

Sintaktik derivasiya və sintaktik söz yaradıcılığı anlayışı, həm də analitik derivasiya və ya analitik söz yaradıcılığı adekvatları ilə də ifadə olunur. Analitik termini də mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Sözüün “ana” tərkibi yunan dilində “birlikdə” mənası bildirir. “Lit” tərkibi isə “söz”, “dil”, “dil vahidi” mənasındadır. “Ana” tərkibinin “birlikdə” mənasını *analoq* (bənzər, oxşar), *anadiplosis* (qoşalaşma), *anafora* (oxşar səslərin təkrarı) kimi sözlərdə də müşahidə etmək olur. “Lit” tərkibi yazı mənası verən “liter”, “litera” yazı işləri və ya ardıcılıqla məşğul olan şəxs mənasındakı “*literator*”, yazılı nümunə mənası verən “*literatura*” sözlərində işlənir. “Lit” tərkibindəki *t* samitinin *s* keçidi ilə ərəb dilində danışığ dili mənasını bildirən “lisan” sözü də vardır. Beləliklə, *analitik* termini tərkibcə oxşar (sadə və ya düzəltmə) olan sözlərin

yanaşması mənasında *sintaktik* termini ilə adekvat şəkildə işlədilir. Başqa sözlə, sintaktik söz yaradıcılığı (sintaktik derivasiya) ifadəsi məzmun və anlayış cəhətdən analitik söz yaradıcılığı (analitik derivasiya) ifadəsi ilə yanaşı işlədilir.

Sintaktik derivasiya nümunələrinin əsas funksionallığı nitqin emosional, təsirli, cəlbedici qurulmasına xidmət edir. Sintaktik derivasiya həm yazılı, həm də şifahi nitqdə rəngarənglik yaradır. Yazılı nitqdə rəngarənglik bədii canlandırma vasitəsinə çevrilir. Şifahi nitqdə isə cəlbedicilik keyfiyyəti qazanır. Danışığın, nitqin dinləyən üçün maraqlı olmasını təmin edir. Təsadüfi deyildir ki, nağılçıların, dastançıların, təhkiyəçilərin, məruzə və mühazirəçilərin dilində emosionallıq vasitəsi kimi sintaktik derivatlardan daha çox istifadə edilir. Təlim prosesində emosionallıq vasitəsi kimi istifadə olunan sintaktik derivasiyaların mənimsənilməsinin nitq mədəniyyəti baxımından üç mühüm cəhətini qeyd etmək olar.

Birincisi, yazılı dildə sintaktik derivatların normasının saxlanmasının təmin olunması, ikincisi danışıda, şifahi nitqdə cəlbedicilik, təsirlilik, emosionallıq yaradılmasına diqqətin cəlb olunmasıdır. Üçüncü cəhət şagirdin söz ehtiyatının zənginləşməsidir. Birinci cəhət ona görə lazımdır ki, şagird sintaktik derivasiya nümunələrinin düzgün yazılış qaydalarına riayət etməklə yazı mədəniyyətinə yiyələnsin. İkinci cəhət ona görə maraqlıdır ki, şagird bədii yaradıcılığa meyl göstərəcəyi təqdirdə bədii obrazlaşdırma vasitələrinə mükəmməl yiyələnsin, hər hansı dinləyici kütləsi qarşısında isə nitqinin cəlbediciliyini formalaşdırma bilsin. Üçüncü cəhətin vacibliyi ondan ibarətdir ki, həm yazılı və həm də şifahi nitqdə sözlərdən yerli-yerində istifadə edilə bilsin, mənə və anlayışlar məntiqə uyğun olsun. Şagirdlər dildən istifadə edərkən sinonim sözlərdən,

çoxmənalılıqdan, omonim və antonimlərdən, eyni zamanda, digər leksik-semantik söz qruplarının imkanlarından layiqincə istifadə edə bilsinlər. Burada Ağamməd Abdullayevin belə bir fikrini də xatırlamaq yerinə düşür: “Dilin qrammatik qayda və tələffüz normalarını gözləmədən nümunəvi nitqə yiyələnmək olmaz. Çünki bunlar şifahi və yazılı nitqə verilən birinci tələb və nitq mədəniyyətinin ilk pilləsi hesab olunur, nitq üslubi cəhətdən də düzgün qurulmalıdır, yəni elə sözlər seçilməli və elə cümlələr qurulmalıdır ki, orada fikir aydın və dəqiq ifadə edilsin” (4, s.120-141).

Fonetik derivasiyanın qaydaları

Elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə fonetik derivasiya məsələsi demək olar ki, toxunulmamış qalmaqdadır. Fonetik söz yaradıcılığı fonemlərin müvafiq qaydada yanaşması, birləşməsi və müəyyən ardıcılıqla düzülməsi bazasında formalaşır. Fonetik söz yaradıcılığı ümumi derivasiya prosesinin ilkin mərhələsini təşkil edir. Həmin mərhələdə, artıq, nitq səsləri üzvlənən vahidlər kimi formalaşa bilmişdir. Yəni mümkündür ki, insan cəmiyyətinin ən ibtidai dövrlərində insanlar xüsusi mənə daşıyan sözlərdən, bütöv fikri ifadə edən cümlələrdən daha əvvəl ilkin zəruri anlayışları bildirən ayrı-ayrı fonetik vahidlərdən istifadə etmiş olsunlar. Əlbəttə ki, belə bir fikir ən qədim dövrlər üçün bir fərziyyə sayıla bilər. Ancaq müəyyən nitq səslərinin ayrı-ayrılıqda müvafiq emosiyaları bildirməkdə davam etməsini qədim irsin öz varisliyini saxlaması və keçmişlə indiki və sonrakı dövr arasında bir növ “körpü” rolu oynaması kimi də başa düşmək olar. Məsələn, *a* səsinin müvafiq situasiya ilə əlaqədar uzadılaraq deyilməsi heyrət, təəccüb, qorxu, emosiyalarını bildirir. *O* səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində

gözlənilməzlik, heyrət, qorxu, *ı* səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində inciklik, ağrı, ağrının şiddəti və s. kimi emosiyalar bildirilir. Eyni zamanda, *e* səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *etiraz*, *narazılıq*, *inciklik*, *ə* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *razılıq*, *məmnunluq*, *i* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *incəlik*, *inciklik*, *ağrı*, *e* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *kədər*, *nisgil*, *ü* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *sızılı*, *üzgünlük*, *inciklik* kimi emosiyalar müşahidə edilir. Sait səslərin müvafiq samitlərlə birləşməsi bu emosiyaları konkretləşdirən nidalara çevrilir: *a-ah*, *ax*, *ay*; *o-of*, *ox*, *oy*; *u-uf*, *uk*, *uy*; *ı-ih*; *e-eh*, *ey*; *ə-əh*; *i-ih*; *ö-öh*; *ü-üf* və s.

Sait-samit birləşməli bu cür tərkiblərin əvvəlinə uyğun samit qoşulduqda məna qüvvətləndirici ədatlar yaranır: *ah-bah*, *pah*; *oy-boy*; *uf-puf*; *ih-hih*; *əh-bəh-pəh*; *üf-püf*.

Təbiət səslərinin təqlidi yolu ilə müvafiq fonetik tərkiblərin yaranması da ilkin fonetik derivasiyanın əlamətlərinin daşıyıcısı kimi qəbul edilə bilər: *taq* (taqqıltı), *tıq* (tıqqıltı), *çaq* (çaqqıltı), *çıtq* (çıqqıltı), *şaq* (şaqıltı), *şıtq* (şıtqqıltı), *tap* (tappıltı), *tıp* (tıppıltı), *şır* (şırıltı), *şır* (şırıltı), *qij* (qijıltı) və s.

Təqlidi sözlər, keyfiyyətə qədim fonetik söz yaradıcılığının ənənəvi varisliyinin davamı olduğu üçün hər hansı yeni baş verə biləcək bir *fiziki prosesin* də imitasiyası kimi formalaşa bilər. Məsələ bundadır ki, bu səslərin yanaşması və birləşməsi təsadüfi və ixtiyari sayıla bilməz. Çünki bu səslər təbiət səslərinin oxşarını, imitasiyasını canlaşıdır bilən vahidlərdir. Əgər təbiət səsləri (eyni zamanda, bioloji və fiziki səslər) müvafiq nitq səsləri ilə imitasiya edilə bilirsə və bu imitasiya nəticəsində mənalı vahidlər yarana bilirsə (taqq-taqqıltı, tıp-tıppıltı, çaq-çaqqıltı, çıtq-çıtqqıltı, hop-hoppan, çax-

çaxmaq, xır-xırda və s.) bu o deməkdir ki, öz səs yuvalarında müstəqilləşən, üzvlənən, stabilləşən nitq səsləri özünəməxsus ümumi anlayışların daşıyıcılarından ibarətdir. Bu nitq səsləri müvafiq mənənin ifadəsi üçün ixtiyari yox, sərbəst yox, müəyyən ardıcılığın tələbi ilə birləşərək söz tərkibi yaradılmasında iştirak edən linqvistik vahidlərdən ibarətdir. Hərçənd, bəzi tədqiqat əsərlərində fonemlərin mənə daşımayan təcridi bir element kimi qəbul edilməsi ilə də rastlaşmaq olur. *Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun* “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında bu xüsusda belə deyilir: “Səs tərkibini təşkil edən səslər kompleksi özlüyündə mənaya malik deyildir. Əgər səslər toplusu mənə ilə əlaqədar olsa idi, onda dildə omonimlər mümkün ola bilməzdi. Məlumdur ki, omonimlər eyni səs tərkibinə malik olsa da mənəyə müxtəlif sözlərdir. Səslərin özlüyündə mənəsi olmasa da müəyyən təəssürat yaratmaq, məqsədi ilə bəzi səslərdən istifadə etmək mümkündür. Bu vəziyyətə, xüsusilə, şeirdə çox təsadüf olunur. Şeirdə bu və ya digər səslərin təkrarı ilə müəyyən bir musiqililik əldə edilir”.

Əvvəla, burada deyildiyi kimi, səslərin mənəsinin olmasının omonimləşmə ilə müqayisəsində məntiqsizlik açıq-aydın görünür. Digər tərəfdən, omonimləşmə varsa bu o demək deyildir ki, fonemlər müvafiq anlayışları bildirə bilirlər. Konkret olaraq onu demək lazımdır ki, gətirilən sitata görə fonemlər bədii rəngarənglik yarada bilirlər. Ancaq onların mənəsi yoxdur. Bəs onda necə olur? Mənəsi olmayan elementdən mənə necə peyda olur? Bu halda, səslərin söz tərkibi yaratması ixtiyari baş verməli idi. Bu doğrudandırsa belədir? Məsələ həmin müəlliflərin yazdığı kitabda belə mülahizə edilir: “Hələ xaricdə belə nəzəriyyə və mülahizələr qalmaqda davam edir ki, guya

ayrı-ayrı səslər və səs kompleksləri (toplusu) müəyyən mənə çalarına malikdir, yaxud müəyyən ifadəlilik yaradır. Məsələn, məşhur dilçi alim J.Bandriyes göstərir ki, müxtəlif səslər və səs birləşmələri müxtəlif qüvvədə olan ifadəlilik meydana gətirir. *A.Moris* bir az da irəli gedərək qeyd edir ki, tək-tək səslər hətta fikir və ideyaları bildirir. Guya əsl şairin yaradıcılığında ifadə olunan ideya və hisslər bunları ifadə edən səslərlə uyğunlaşdırılır. Başqa bir görkəmli tədqiqatçı gözlərini yumaraq hər hansı bir sait səsi (*a, i, u*) qüvvətli və aydın tərzdə tələffüz etməyi təklif edir. Guya bu yolla sübut olunur ki, *u* səsi, adətən, kədər və ciddiyyət, *i* səsi sevinc və s. ifadə edir”.

Burada yekun nəticə ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı nitq səsləri heç bir mənə daşımır. Bir daha, həmin əsərdə qeyd olunur ki, “...ayrı-ayrı səslərdə müstəqil mənə axtarmaq səhvdir. Özlüyündə heç bir səsin və ya səs toplusunun heç bir ideyası və ya mənə məzmunu yoxdur. Əlbəttə, səslərin müəyyən düzümü bədiiyyə qüvvətləndirir, şeirdə ahəngdarlıq və musiqi yaradır, lakin heç bir müstəqil mənə ifadə etmir”.

Bu mülahizələrlə əlaqədar qeyd etmək yerinə düşər ki, dilçilikdə söz və əşya arasında yaxınlığın olub-olmaması məsələsinin böyük mübahisələr yaratması, eyni zamanda, nitq səslərinin xüsusi bir ideya bildirib-bildirməməsinin mübahisə obyektinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələ bunda deyildir ki, bu tədqiqatda söz və onun bildirdiyi əşya arasındakı mənə olub-olmaması həll edilir. Ancaq onu diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, məsələn, Azərbaycan dilindəki *qor* (od) sözünün rus dilindəki *гореть* (yanmaq), *огород* (ətrafı bağlı) sözünün Azərbaycan dilindəki *qoruq* sözü ilə adekvatlığı, rus dilindəki *зима* (soyuq, qış) sözünün Azərbaycan dilindəki *simləmək* (soyuqlamaq), ingilis dilindəki *city* (şəhər) sözünün rus dilindəki

стол (oturmaq əşyası), *столуца* (paytaxt) sözlərinin kökü ilə adekvatlığı, Azərbaycan dilindəki *eniş* sözünün –*niş* hissəsinin rus dilindəki *низуиу*, *низкуиу*, *ѳниз*, fars dilindəki *nəzdik* (yaxındakı), ərəb dilindəki *nüzul* (aşağı enmək) sözlərinin kökləri ilə adekvatlığı da təsadüfi sayılmamalıdır.

Konkret olaraq demək olar ki, Azərbaycan dilində, bütün səslər sözyaratma üçün bir-biri ilə ixtiyari şəkildə əlaqələne bilmirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində dilarxası *q* samiti dilarxası saıtlərlə əlaqə yarada bilir: *qa(b)*, *qı(p)*, *qo(p)*, *qu(tu)*. Ancaq *q* samiti dilönü saıtlərlə əlaqəyə daxil olmur. *Q* samitinin *qe-*, *qö-*, *qü-*, *qi-*, *qə-* əlaqələri mövcud deyildir. Əgər hansısa Azərbaycan sözündə bu yanaşmalardan biri varsa bu yanaşma ilkin yox, nitq variantı sayılmalıdır. Məsələn, *qiymə* sözündə *qi* birləşməsi *qı* əlaqəsinin nitq variantıdır. Çünki dildə *qi* yanaşmalı daxili əlaqəyə malik başqa allomorflar yoxdur. Ancaq *qı əlaqəli*, *qiyma*, *qıyıq*, *qıyqac*, *qiya* (baxmaq), *qıyılmaq* sözlərinin kök allomorfları (morfem variantları) mövcuddur. Bunun kimi, dilarxası *x* samitinin dilönü saıtlərlə birləşməsinə aid nümunələr yoxdur. Ancaq dilönü, dodaq samitlərinin dilarxası saıtlərlə yanaşma əlaqəsi mövcuddur. Bu da elə bir daxili əlaqənin göstəricisidir ki, fonetik söz yaradıcılığında bu tipli əlaqələr xüsusi nəzərə alınmalıdır.

Fonetik söz yaradıcılığı məsələsinə aid fikir və mülahizələr daha çox son dövrlərin məhsulu olmasına baxmayaraq bu problem hələ antik dövrün müdrik şəxsiyyətlərinin də marağına səbəb olmuşdu. Məsələn, Platonun “Kratil” əsərində *p* samiti hərəkəti və yarıb keçmə hadisəsinin ifadə vasitəsi kimi göstərilir. *L* samiti incəlik, yumşaqııq, *i* saıti qısalıq, kiplik, *ı* saıti böyüklük, uzunluq, *e* saıti daimilik, əbədilik anlayışı üçün səciyyəvi olan səs kimi qəbul edilir.

Platonun bu müddəaları özündən sonrakı dövrlərdə tədqiqatçılarda müəyyən təəssüratlar yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, öz zamanında Leybnits, Lomonosov, Humboldt, Herder, Qrimm, Kursius kimi alimlər də fonemlərdə semantik keyfiyyət olmasını sübuta yetirmək üçün biri digərinə zidd olsa da müvafiq dəlillər gətirməyə cəhd göstərmişlər. Beləliklə, fonemlərin semantik keyfiyyətə malik olması məsələsinin ortaya qoyulması dilçilikdə yeni bir istiqamətin-fonetik semantikanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə Eduard Sepirin maraqlı mülahizələri vardır. Sepir ayrı-ayrı fonemlərin semantik keyfiyyətləri əsasında sözlərin mənalarını aydınlaşdırmağa çalışır. O *mil* və *mal* sözlərini daxili sait səslərə görə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlir ki, *a* böyüklük, *i* kiçiklik bildirir. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, *mal* böyük stol, *mil* kiçik stol mənasındadır.

Fonetik semantika sahəsində aparılan tədqiqatlarda müşahidə edilən ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, bu təhlil obyektini kimi seçilən sözlərdə də bu və ya digər fonetik vahidə aid edilən anlayış əsasında sözlərin məna xüsusiyyəti izah edilir. Bu isə, əlbəttə, fonetik semantikanı fonetik söz yaradıcılığa gətirib çıxarır. Çünki fonetik semantikanın mövcudluğunun sübuta yetirilməsi, əslində, fonetik söz yaradıcılığının parametrlərinin açılmasına xidmət edir. Fonemlərin semantikasının sübuta yetirilməsi belə bir fikrin təsdiq edilməsinə yol açır ki, eyni kökdən fonetik invariantlıq yolu ilə törəyən sözlərdə ümumi semantik mühit mövcuddur.

Azərbaycan dilçiliyində də fonetik söz yaradıcılığına aparılan yol fonetik semantikada qapanıb qalan səslərin simvolikası hüdudunda izah edilmişdir. Bu sahədə ilk dəfə öz

mülahizələrini irəli sürən Ə. Dəmirçizadənin fikirlərini olduqca təqdirəlayiq hesab etmək olar.

Ə. Dəmirçizadəyə görə fonetik semantikanın təzahürləri təqlidi sözlərdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Bu o deməkdir ki, qədimdə fonetik söz yaradıcılığının hansı prinsip əsasında formalaşdığından asılı olmayaraq müasir dövrdə fonetik söz yaradıcılığı öz ənənələrini təqlidi sözlərdə və eyni zamanda, təqlidi sözlər bazasında yaranan sözlərdə yaşatmaqdadır.

Ə. Dəmirçizadə göstərir ki, dildə olan səslərin hamısı bu və ya digər mənə çalarlığına malikdir. Məsələn, təqlidi sözlərdə fonemlərə aid edilən emosiyalar haqqında belə bir mülahizə verilir: “*U* səsi uğultu, gurultu və buna bənzər hadisələrin səs rəngini vermək üçün; *ş* səsi atışmaq, çalışmaq, çatışmaq kimi əməliyyatın və *şırıltı*, *xışılı* kimi hadisələrin, yaxud, *şakraqlıq*, *şənlik* kimi psixi-ictimai halların səs rəngini vermək üçün işlənir” (38, s.55).

Fonetikada semantikanın mövcudluğu və onun bazasında fonetik söz yaradıcılığının baş verməsi XX əsrin, xüsusən, 60-70-ci illərindən sonra meydana gələn tədqiqatlarda konkret dil faktları ilə təsbit olunmağa başlamışdır. Bu barədə S.Cəfərovun, A.Ələkbərovun, V.Aslanovun, S.Əlizadənin, əsərlərində maraqlı, fikir və mülahizələrə rast gəlmək olur.

Fonetik söz yaradıcılığı məsələsi konkret olaraq, türkologiyada ilk dəfə A.A.Naqayevin tədqiqatında ətraflı şəhr olunur. A.A.Naqayev söz tərkibini təhlil edərkən səs dəyişmələri ilə yeni söz yaranması faktlarını aşkar edir. Bununla belə qərara gəlir ki, söz tərkibində səs dəyişmələri təsadüfi hadisə olmamışdır. Səs dəyişməsi yolu ilə nitq variantları baş verdiyi kimi eyni kökdən mənə əsasını saxlayan başqa sözlərin də əmələ

gəlməsi mövcuddur. A.A.Naqayevin tədqiqatında o da maraqlıdır ki, fonetik dəyişmə yolu ilə yaranan sözlər başqa qohum dillərin nümunələri ilə də müqayisə edilir. Bu faktlar maraqlıdır ki, *dil-diş*, *od-üt(ü)* tipli səs dəyişməsi yolu ilə yaranan sözlərdə ilkin mənə mühiti saxlanılır. Fonetik söz yaradıcılığı sahəsindəki tədqiqatların şəbəkəsi genişləndikcə bu hadisənin şərhə ilə əlaqədar daha maraqlı mülahizələr meydana çıxır. Bu baxımdan, Erden Kajibekovun türk dilləri materialları üzrə apardığı müşahidələrində eyni kökdən yaranmış sözlərin sistem xarakteri daşdığı göstərilir. Doğrudur, bəzi tədqiqatlarda səs dəyişməsi yolu ilə fonetik söz yaradıcılığının baş verməsi təqdir edilmir. Ancaq əlbəttə ki, dilin fonem səviyyəsində fonetik vahidlərin daxili sistem təşkil etməsi və bu səslərin sözyaratmada ixtiyari olmaması fonetik söz yaradıcılığının ləbüdlüyünün qəbul edilməsinə maneə yaratmır.

Fonetik söz yaradıcılığı nitq ünsiyyətinin və informasiya mübadiləsinin ən ilkin məhsulu sayılmalıdır. Doğrudur, söz yaradıcılığının ilkin dövründən müasirliyə kimi insanları min illərin məsafəsi ayırır. Ancaq dil yaşayır, özündə həm qədimliyi, həm də müasirliyi yaşadır. Ənənələr də bu və ya digər şəkildə saxlanılır. İlkin dövrdə, güman ki, insanların təbiət və cəmiyyətlə ünsiyyət mühiti çox geniş olmadığından informasiya vasitəsi kimi ayrı-ayrı nitq səslərindən istifadə olunmuş, sonralar isə fonetik vahidlərin ardıcıl, sistemli əlaqəsi sözləri yaratmışdır. İnformasiya və ünsiyyət mühiti genişləndikcə kök sözlərin daxilindən yeni mənaları bildirən invariantlar törəmişdir.

Pedaqoji mənbələrdə nitq mədəniyyətinin inkişafı məsələləri xüsusi bir mövzu kimi nəzərə alınır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı, nitq normalarının mənimsənilməsi dilin başlıca problemlərindən biri olduğu üçün hər bir bölmədə, hər

bir dərslə mövzusunda onun təkrar-təkrar deyilməsinə və xatırlanmasına ehtiyac duyulmur. Çünki dilçiliyə aid hər hansı bölmənin və tədrisində nitq normalarına riayət olunmasına ehtiyac vardır. Belə ki, kəmiyyət kateqoriyası tədris edilərkən onun əsas morfoloji göstəricisi olan *-lar* (-lər) şəkilçisinin funksiyaları öyrədilir. Yazı norması kimi *-lar* (-lər) şəkilçisindən vahid qaydada istifadə edilməsinin vacib olduğu göstərilir. Ancaq şifahi normalara gəldikdə məsələ başqalaşır. Belə ki, sonu *r* ilə bitən isimlərin tələffüzündə şəkilçinin ilk elementi (-l) *r* tələffüzünə keçir: *qar-qarlar-qarrar; bahar-baharlar-baharrar, divar-divarlar-divarrar, paltar-paltarlar-paltarrar, paltar-paltarlar-paltarrar*. Sonu *n* ilə bitən isimlərə *-lar*(-lər) şəkilçisi artırıqda *l* samiti *n* tələffüzünə keçir: *oğlanlar-oğlannar, gəlinlər-gəlinnər, qoyunlar-qoyunnar*. Fəllərdə şəxsin cəmini bildirmək məqamında isə söz sonundakı *r* şəkilçi əvvəlindəki *l* samiti ilə əvəz olunur: *yazır-yazırlar-yazıllar; görür-görürlər-görüllər, qırır-qırırlar-qırıllar*. Sonu *ş* ilə bitən sözlərə (isim, sifət, say) *-lar* şəkilçisi əlavə olunduqda isə şifahi nitqdə *l* samiti *d* samitinə çevrilir. *Daş-başlar-daşdar, qardaş-qardaşlar-qardaşdar; yaş-yaşlı-yaşdı, beş-beşlər-beşdər*.

Göründüyü kimi, təkcə *-lar* (-lər) şəkilçisinin nitq normasının öyrədilməsi üçün xeyli materialın təhlili tələb olunur. Ona görə də dərsləkdə olan mətnlərdə yazılı və şifahi normalarının izahı üçün nitq mədəniyyətinin prinsiplərini sadalamaq artıqdır. Həmin qaydaların özü nitq mədəniyyəti normalarının tətbiqi üçün bazadır.

Ə.X.Paşayev və F.A.Rüstəmovun “Pedaqogika” dərsliyində göstərilir ki, “Təlim metodlarından ağılın inkişafı üçün ən çox əhəmiyyəti olanı şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkilidir. Bacarıq

və vərdişlərin formalaşmasında müstəqil iş başlıca rol oynayır. O təlimdə şagirdlərin təfəkkürünü formalaşdırır və ümumi fəallığını yüksəldir. Nitqin inkişafının, nitq normalarını mənimsənilməsinin və onun dilə tətbiqinin təfəkkürlə sıx əlaqəsi barədə Yəhya Kərimovun aşağıdakı fikirləri də maraqlıdır: “İnsanın mədəni yetkinliyinin, cəmiyyət üçün faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Bu, məktəbin qarşısında duran ən mühüm ümumpedaqoji problemlərdən biridir. A.Abdullayev yazır ki, “Dilin qrammatik qayda və tələffüz normalarını gözləmədən nümunəvi nitqə yiyələnmək olmaz. Çünki bunlar şifahi və yazılı nitqə verilən birinci tələb və nitq mədəniyyətinin ilk pilləsi hesab olunur” (4,120).

Nitq mədəniyyəti və tədris prosesində yazılı və şifahi normalara yiyələnmək haqqındakı fikir və mülahizələrdə aparıcı istiqamət bundan ibarətdir ki, nitqin düzgün, məntiqli, aydın, şəffaf olması üçün şagirdlər həm yazılı, həm də şifahi nitqə yiyələnməlidirlər (42, s.42-44; 60, s.12-23; 43, s.114-116; 44, s.135; 55, s.18-19).

Pedaqoji metodik ədəbiyyatda, bir qayda olaraq, yazılı (orfoqrafik) və şifahi (orfoepik) normalara yiyələnməyin yolları araşdırılır. Yazılı və şifahi nitqə yiyələnmək yolları araşdırılarkən onların mənimsənilməsində fərdilik əsas prinsip kimi qəbul edilir. Yəni yazılı nitqlə şifahi nitq qaydaları ayrılıqda şərh edilir və onlara ayrı-ayrı üsullarla yiyələnmək tövsiyə edilir. Bir qayda olaraq, yazılı nitq üzərində şifahi nitqin təsirləri normativ hal kimi qəbul edilir. Belə ki, məsələn, *alırlar*-yazılı, *alıllar*-şifahi, *oğlanlar*-yazılı, *oğlannar*-şifahi, *daşlar* – yazılı, *daşdar*-şifahi, *ağaclar*-yazılı-*ağaşdar*- (ağajdar) şifahi nitq üçün norma sayılır. Halbuki, yazılı və şifahi nitq

normalarında yaxınlığın baş verməsinə və variantlığın azaldılmasına nail olmaq üçün məqsədəuyğun qayda onların vahid vəziyyətə gətirilməsindən ibarətdir. Belə norma vəhdətini fonetik söz yaradıcılığının məhsulu olan vahidlərdə də gözləmək şərtidir. Ona görə ki, norma vəhdəti informasiyanın varisliyini və maneəsiz ötürülməsini təmin edən ən mühüm amillərdən biridir.

Omonim köklərin yaranması

İlkin köklərdən yeni mənalı sözlərin yaranmasının ən ibtidai üsulu eyni kök morfemdən tonallıqla (vurğunun tonunun dəyişməsi ilə) yeni, eyniköklü, müxtəlif mənalı sözlərin yaranmasından ibarətdir. Bu yolla yaranan sözlər dilçilik tədqiqatlarında, o cümlədən dilçiliyə aid dərsliklərdə omonimlər adlandırılır. Tonallıqla yaranan köklər (omonimlər) öz xarakterinə görə iki qrupa bölünür: 1) ad nitq hissələrinə aid sinkretik omonimlər; 2) ad və fel nitq hissələri üzrə formalaşan omonimlər. Omonim sözlərdə zahiri eynilik onların quruluşca eyni tərkibdə birləşməsi ilə əlaqədardır. Mənalər isə müxtəlifdir. Ad nitq hissələrinə aid olan omonimlərdə tonallıq zəif hiss olunur. Onların arasında isə ümumi məna mühiti müşahidə edilir. Məsələn, *göy* sözü rəng bildirir. Bu tərkibdə, həmçinin səma mənasında *göy* və *göyərtili* mənasındakı *göy* sözləri törəmişdir. *Göy* sözü həm də xəsis mənasında işlənir. Görünür, xəsislik mənasındakı *göy* sözü xəsisin rənginin mifik obraz kimi malı gedəndə göyerməsi əlaməti ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində *kök* sözü də omonimləşmə cəhətdən səciyyəvidir. *Kök* sözü eyni quruluşda *şişman*, *yağlı*, kökü yerdə olan tərəvəz məhsulu (*kök*) mənalərini bildirir. Azərbaycan dilində ad nitq hissəsinə daxil olan bu cür omonimlərə dair *al* (hiylə), *al* (qırmızı), *ay* (müddət, 30 gün), *Ay* (səma, cismi), *qaş* (gözə aid əlamət), *qaş* (üfüq), *yaş*

(islaq), *yaş* (ömür), *sağ* (diri), *sağ* (tərəf) kimi nümunələri misal göstərmək olar. Belə sözlər zəif tonallıqla fərqləndiyi kimi, eyni zamanda, onların formalaşması üçün məcazlaşmanın da xüsusi rolu vardır. Görünür, sözyaratmanın ilkin mərhələsində yeni mənaların ifadəsi üçün tonallıqla yanaşı məcazlaşma meyli də aparıcı qüvvəyə malik olmuşdur.

Ad və fel nitq hissələrinə aid olan omonimləşmədə tonallıq aparıcı yer tutur. Ad nitq hissəsinə aid olan aşağı, fel nitq hissəsinə aid olan söz isə yüksək tonla ifadə edilir. Məsələn *at* sözü heyvan mənasında işləyəndə adi (aşağı) intonasiya ilə deyilir. *Tullamaq* mənasında deyildikdə isə *a* saiti güclü intonasiya ilə ifadə olunur. Bu mənada, *bit* (həşərat) sözü adi, tamamlanmaq, yetişmək mənasındakı *bit*(mək) sözü güclü, *it* (heyvan) sözü adi uzaqlaşdırmaq (yox olmaq) mənasındakı *it* sözü güclü, *tut* (meyvə) adi *tut* (tutub saxlamaq) sözü güclü intonasiya ilə deyilir.

Tonallıqla fonetik söz yaradıcılığının ənənələri müasir dilimizdə müvafiq şəkilçilərlə düzəlmiş sözlərin tonallıqla fərqlənməsində mühafizə edilir: *vuruş* (isim), *vuruş* (fel), *döyüş* (isim), *döyüş* (fel), *tala* (çöl-isim), *tala* (fel-talamaq), *qabar* (şiş), *qabar* (qışqır-fel) və s.

Belə sözlərin isim tərəfində tonallıq zəifdir. Bəzilərinə isə tonallıq öz gücünü hiss etdirir: *süzmə* (isim), *süzmə* (fel), *vurma* (isim), *vurma* (fel), *qırma* (isim), *qırma* (fel), *gəlin* (isim), *gəlin* (fel) və s. (100, s. 227-241).

Kök tərkibində səs dəyişməsi yolu ilə sözlərin yaranması

Söz tərkibində səs dəyişməsi yolu ilə baş verən fonetik söz yaradıcılığının struktur variantları bunlardır: a) *saitlə başlayan kök morfemlərdə sait səsin dəyişməsi*; b) *saitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlinə samit əlavə olunması*;

c) *samit-sait-samit birləşməsi köklərin əvvəlindəki samitin dəyişməsi*; d) *samit-sait-samit birləşməli kök morfevlərdə daxili saitin dəyişməsi*; e) *samit-sait-samit birləşməsi kök sözlərin sonundakı samitin dəyişməsi*.

Bütün bu dəyişmələrdə ümumi əlamət ondan ibarətdir ki, eyni kökdən yaranmış allomorfların məna mühitində onların aralarındakı semantik əlaqələr saxlanılır. Əks halda, hər hansı kök morfemi mexaniki səs dəyişməsi ilə eyni kökdən hesab etmək olmaz. Məsələn, *yat, yaz, yaş, yan, yar* kimi sözlərdə *ya* tərkibi eyni olsa da burada *t, z, ş, n, r* fərqi mövcuddur. Buna baxmayaraq həmin sözləri fonetik dəyişmə yolu ilə eyni kökdən yaranma hesab etmək olmaz. Çünki onların aralarında ümumi semantik əlaqə mühiti müşahidə edilmir. Ona görə də belə dəyişmələr fonetik söz yaradıcılığının məhsulu deyildir. Kök morfevlərin semantik əlaqə mühiti fonetik söz yaradıcılığının aşağıdakı variantlarında müşahidə edilir:

Saitlə başlayan kök morfevlərdə sait səsin dəyişməsi

Ay – öy - kök morfevləri

Ay və *öy* kök morfevləri arasındakı fərq onların əvvəlində *a* və *ö* dəyişməsi ilə müşahidə edilir. Burada şərt o deyildir ki, bu allomorflarının hansının ilkin, hansının sonrakı hadisə olduğu sübuta yetirilsin. Sübuta yetirilməsi məsələ odur ki, bu dəyişmə ilə hansı mənalar yaranır və onların arasındakı semantik mühit bazası nədən ibarətdir.

Ay-morfemi qədim mənbələrdə *ayıtmaq* (demək, danışmaq, söyləmək) sözünün kökü kimi işlənmişdir: Rəsul Əleyhüssəlam zamanında Boyat boyundan bir kişi qopdu. Oğuzun ol kişi tam bilicisiydi. Hər nə desə olurdu. Ol kişi *aydır*: “Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya”.

Ay-morfemi yerli (areal) nitqdə də danışmaq mənasında öz qədim ənənəsini saxlayır:

O maa söz *aydı* (Füzuli rayonu) (25, s. 26).

Öy-morfemi *ay*-morfemindən fərqli olaraq həm müstəqil, həm də sözün kök hissəsi kimi işlənir. Öy-morfemi müstəqil şəkildə “Özünü öymək” tərkibində işlədilir. Öy- kök morfemi, həmçinin *öyünmək*, *öyüd* (öyüd vermək), *öyüd-nəsihət* sözlərinin tərkibində işlədilir. Həm *ay*-morfeminin və həm də *öy*-morfeminin məna mühiti danışmaq, demək, söyləmək anlayışları ilə bağlıdır.

Ay- oy - kök morfevləri.

Ay- kök morfemi quruluşca danışmaq, söyləmək, demək mənasındakı *ay*- kök morfemi ilə omonimdir. Belə ki, *ay*- kök morfemi həm də *ayıq* özünün kökü kimi də işlənir. *Ay*- kökü, həmin anlayış üzrə *ayımaq*, *ayıltmaq* kimi sözlərin kökü kimi işlənir. *Ayımaq* sözü konkret olaraq huşa gəlmək, özünə gəlmək, eyni zamanda, fikri açıq, tez düşünə bilən mənaları bildirir. *Ay*- kök morfeminin *oy*-variantı söz kökü kimi *oyanmaq*, *oyaqlıq*, *oyatmaq* kimi sözlərin tərkibində işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən səhv olaraq “yuxudan oyanmaq” əvəzinə “yuxudan ayılmaq” ifadəsi ilə eyni mənada işlədilir. Ancaq *ay*- və *oy*- kök morfevlərini birləşdirən məna mühiti *ayıq olmaq*, *huşu*, *idraki* özündə olmaq anlayışı ilə bağlıdır.

At – it- kök morfevləri.

At - kök morfemi müstəqil şəkildə tullamaq sözünün sinonimi kimi *atmaq* mənasıda işlədilir. *At* – kök morfemi, həmçinin, *atılmaq*, *atışmaq*, *atdırmaq* kimi sözlərin tərkibində işlədilir. *İt* – kökü isə *itmək* (yox olmaq) sözü kimi müstəqil işlədilir. Bu kökdən, həmçinin, *itələ*, *itələş*, *itilmək* (itilib getmək), *ilim-ilim* itmək kimi söz və ifadələrdə işlədilir.

Bunların arasındakı ümumi məna mühiti uzaqlaşmaq, aralaşmaq kimi anlayışların ifadəsindən ibarətdir.

İt – üt - kök morfevləri.

İt – kök morfemində uzaqlaşmaq, itmək, uzaqlaşıb getmək mənası ifadə olunduğu kimi bu kök morfemin *üt* – allomorfu tələsik hərəkət etmək, tez-tez qaçmaq, oyan-bu yana şütümək mənası bildirmək üçün müvafiq söz tərkibində işlədilir. Bu kökdən *ütük* (oyan-bu yana qaçan), *ütələnmək* (vurnuxmaq) kimi sözlər düzəlmişdir. Yerli şivələrdə *üt* kökünün iştirakı ilə düzəlib işlənən aşağıdakı kimi sözlərə rast gəlmək olur:

Ütəlgi (sürətlə uçan quş), *ley*: “Deyəsən quşların içinə ütəlgi düşüf” (Qazax).

Ütələnmək (vurnuxmaq, ora-bura soxulmaq) “Zeynalabdı kişi genə görəsən nə *ütələnir* (Şamaxı)” “-Ə, nə *ütələnersən* varif işinə-güjünə getsən” (Tovuz)”.

Ütmə (vurmaq üçün işlədilən əl ağacı). “Sənə bir *ütmə* vuraram ölərsən (Ağdam)”.

Ütməcə (Əsmə, titrəmə xəstəliyi) “Başın-gözün nə yaman şişif ə, *ütməcə* ha olmuyufsan? (Qazax)”.

Ütük – (hiyləgər, bacarıqlı). O çox *ütük* kişidir, heş vaxt neylim nejelim demiyif (Ağdam); “Pıl verin toxuma Həsən gessin, o çox *ütüxdü*, harda olsa tapıf gətirəcək (Cəbrayıl)” (25, s. 400- 401).

Saitlə başlayan kök morfevlərin əvvəlinə samit artırılması.

Saitlə başlayan kök morfevlərin əvvəlinə samit artırmaqla baş verən fonetik söz yaradıcılığı qədim bir prosesdir. Sözüün əvvəlinə samit elementi artırmaqla yeni bir söz yaradılması analitik quruluşlu dillərə xas əlamətdir. Azərbaycan dilində belə bir əməliyyatın mövcud olması o deməkdir ki, dildə hələ

sözdüzəldici şəkilçilərin inkişaf etmədiyi bir mərhələdə söz yaradıcılığı üçün müxtəlif üsullar mövcud olmuşdur ki, onlardan biri də analitik variantdan ibarətdir. Fonetik söz yaradıcılığında analitizm üsulu barədə ilk dəfə Mübariz Yusifovun apardığı tədqiqatda ətraflı məlumat verilir.

Analitik qayda üzrə söz əvvəlinə samit artırılması əsasındakı fonetik söz yaradıcılığına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

-*Üt* – *kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.*

- *Üt* kök morfemi *ütmək, ütəlmək, ütəlgə* kimi sözlərin tərkibində cəld hərəkət etmək, vurnuxmaq mənalarında işlənir. Bu kök morfemin üzərinə *ş* samiti əlavə olunmaqla *şüt* sözü əmələ gəlir. *Şüt* sözü bir kök morfem kimi *şütük*, (vurnuxan), *şütümə* (vurnuxma), *şütümək* (vurnuxmaq) (13, s. 613) və s. sözlərin tərkibində işlənir. *Şüt* kökü, həmçinin, *şüt vurmaq* (tələsik ora-bura qaçmaq) ifadəsində də işlədilir.

-*Üt* kökünün istilik, yanmaq mənasındakı başqa bir kök morfemi ilə də omonimlik təşkil edir. Bu mənada *üt* kökü *ütü* (qızdırılaraq paltar ütüləmək üçün işlədilən məişət əşyası), *ütələmək* (odda yandırmaq), *ütülmək* (odda yanmaq) sözlərin tərkibində işlədilir. Bu mənada *üt* morfeminin üzərinə *t*-samiti əlavə olunduqda *tüt* kök morfemi əmələ gəlir. *Tüt*- kök morfemi od, yanmaq, yandırmaq üçün istifadə edilən əşya mənasındakı *tütün* sözünün tərkibində işlədilir. Həmçinin *tüt*-kök morfemi “tütünü tütmək” (odu yanmaq) ifadəsinin də tərkibində işlənir. *Tüt*-kök morfeminin *tüt*-allomorfu da yanmaq mənasında işlədilmişdir:

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm

Müqəyyəd oldu ol azad kördüyün könlüm.

(*Məhəmməd Füzuli*)

Alış Kərəm, *tutuş* Kərəm, yan Kərəm
Əsli olsun sənə qurban xan Kərəm.

(“*Əsli və Kərəm*” dastanı).

Tüt- kök morfemi müstəqil söz kimi qədim mənbələrdə (yanıb) tüstülənmək mənasında qeydə alınmışdır: “Yigitlik küçi vardı mendin ketə aşır men yigitlikkə köyüp *tütə*” (Gənclik gücü yandırıb tüstü (verə-verə) ilə məndən getdi). (Bu kökdən olan *tütün* sözünün də iki mənada işlənməsi qeydə alınmışdır:

1) *tütün-tüstü*; “Ol tütsüknün *tütünü* turum ara kök qalıq içintə yadılıp” (Nə qədər ki, o xoş ətirli şam yanır, onun tüstüsü ətrafa yayılır).

2) *tütün – tütin* (tənbəki): “Yana tütün bermiştə bir bör (O mənə tütün (tənbəki) verəndə mən ona (əvəzində) pambıqdan olan parça qaytarıb verdim)” .

Eş – kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.

Eş- kök morfemi *eşmək, eşləmək, eşlənmək, eşilmək, eşidirmək, eşim-eşim eşləmək* kimi müstəqil mənalı sözlərdə hər hansı yeri, obyektə ucu olan alətlə qazmaq və ya əl ilə qurdalamaq mənasında işlədilir. *Eş*-kök morfeminə *d*-samiti əlavə etdikdə *eşmək* sözü ilə ümumi məna mühitini saxlayan *deşmək* sözü düzəlir. *Deşmək* sözü, adətən, obyektin hər iki tərəfindən deşik açılması mənasında işlədilir. Obyektin bir tərəfinin dərin eşilməsi isə *deşmək* mənasını bildirir.

Aş- kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.

Aş-kök morfemi nəyinsə üzərindən aşıb keçmək və ya suyun qazandan, qabdan, bənddən aşması mənasında müstəqil işlənir. *Aş*-kök morfemi, həmçinin, *aşımaq, aşırılmaq, aşdırmaq, aşınmaq* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir. *Aş*-kök morfeminin əvvəlinə *d* samiti əlavə olunmaqla *daşmaq* sözü düzəlir. *Daşmaq* sözündə də *aşmaqla* oxşar məna əlaqəsi

saxlanılır. Bu məna əlaqəsi *daşmaq* sözünün nəyəsə tökülən mayenin artıq olması ilə *daşıb* tökümləsi anlayışında ifadə olunur. *Daş-kök* morfemi *daşqın*, *daşıрмаq*, *daşdırmaq* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir.

Al-kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması

Al – morfemi mənbələrdə hiylə mənasında işlənmişdir:

Harda bir gözəl görsə
Dostluq qatar, al eyləyər
Tellərinə cadu yazar
Tez özünə mal eyləyər
“Aşıqlar”.

Al ilə ala gözlərin aldıdı aldı könlümü

Alını gör nə *al* edər kimsə irişməz *alınə*

(*Nəsimi*)

“*Alın* arslan tutar, küçün uyuq tutmas” (Hiylə ilə aslanı tutar, güc ilə bostan uyuğunu tutmaz).

Al-kök morfeminin əvvəlinə *y* – samiti əlavə olunmaqla *yal-* kök morfemi düzəlir. Həmin kök morfem isə *yalan*, *yalançı*, *yalançılıq* kimi sözlərin düzəlməsində iştirak edir.

En-kökünə samit artırılması ilə söz yaradıcılığı.

En- kök morfemi müstəqil mənada həm isim, həm də fel kimi işlənir. İsim kimi *en-kök* morfemi enlilik mənası bildirmək üçün işlədilir. Fel kimi isə *en-kök* morfemi yuxarıdan aşağıya doğru istiqamətdə düşmək mənası bildirir: *dağdan enmək*, *təpədən enmək*, *atdan enmək*, *yuxarıdan enmək* və s. *En-kök* morfeminin əvvəlinə *y* –samitinin əlavəsi ilə *yenmək* sözü düzəlir. *Yenmək* sözü dildə məğlub etmək mənasında işlədilir. “Güləşçinin biri o birini *yendi*”.

Yenmək sözü qədim mənbələrdə də məğlub etmək mənasında işlədilir: “Er anı *yendi*” (Kişi onu məğlub etdi).

Yen-kökü dilimizdə *yenilmək*, *yenilməz*, *yenilməzlik* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir.

Yerli şivələrdə *yen-kök* morfemi əsasında düzələn və yıxmaq, məğlub etmək mənasında *yendirmək* sözü də işlədilir: “Əliyə İbiş güləşəndə Əliyə kömək eliyif İbişi yendirdim” (Axalski) (24, s.246).

Yenmək sözü yerli nitqə *söz eşitməz adam* mənasında da işlənir: “Əlinin üzünü yenif işə göndərmək olmur” (Gəncə).

Ağ-kökünə samit artırılması ilə söz yaradıcılığı.

Ağ- kök morfemi zəhər mənasındakı *ağı* sözünün tərkibində işlənir. *Ağı* sözü *ağılamaq*, *ağıya düşmək*, *ağı-zəhər* yemək, ilana *ağı verən* (kərtənkələ), kimi söz və ifadələrin tərkibində zəhər mənasında işlədilir. *Ağ-* kök morfeminin əvvəlinə *y*-samiti qoşulmaqla *yağ*-morfemi düzəlir. *Yağ*-morfemi isə *yağı* (düşmən) sözünün tərkibində işlənir. Dilimizdəki *ağı* sözünü ərəb mənşəli “zəhər” sözü üstələdiyi kimi, *yağı* sözünü də fars mənşəli “düşmən” sözü üstələmişdir. Ancaq mənbələrdə həm *ağı*, həm də *yağı* sözlərinin işlədilməsinə rast gəlmək olur: “Sizlərdə almış ağı ormuza tənrikə atğay men”, “Sizdən aldığım zəhərlə mən Tanrı Ormuzdanı çiləyəm”.

Saitlə başlayan kök morfemin üzərinə samit artırmaq yolu ilə düzələn sözlərin bəzilərinə kök mənə mühiti qalmaqla zidd mənalar da bildirilir. Məsələn, *anmaq* (bilmək, başa düşmək) sözünün əvvəlinə *q* əlavə edilməklə *qanmaq*, (bilmək) *d* əlavə etməklə *danmaq* (inkar etmək), *iz*(ləmək) sözünün əvvəlinə *g* əlavə etməklə *gizləmək* (tapılmamaq) kimi sözlər düzəlir.

Samitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlində samitin dəyişməsi

T-d-y samitlərin dəyişməsi ilə söz yaradılması.

Azərbaycan dilində əvvəli *t* samiti ilə başlayan *tum* kökü vardır. Bu kökdən tumurcuq sözü düzəlmişdir. *Tumurcuq* sözünün daxili anlayışında dəyirmilik mənası vardır.

Tum kökünün əvvəlində *t* samitinin yerinə *d* işlətdikdə *dum* kökü əmələ gəlir. *Dum* kökündən yumuruluq anlayışını saxlayan *dumbuz* sözü düzəlir. Həmçinin həmin kökün əvvəlinə *y* samiti daxil etdikdə, *yum* kökü əmələ gəlir ki, həmin kökdən də *yumru* sözü düzəlir.

T-d səs dəyişməsi ilə söz yaradıcılığını *til-dil* köklərində də müşahidə etmək olur. *Til* kökü tilişkən (dış-dil ilişkənliyi olan) sözünün tərkibində işlədilir. *Dil* kökünün ilişkənlik, kəsiklik mənası isə *dilik*, *dilim* sözlərində ifadə edilir.

D-ç samitlərinin dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı.

Dilimizdə *d* samiti ilə başlayan *döv-kökü* mövcuddur. Bu kökdən *dövrə* sözü düzəlmişdir. *Dövrə* sözü həlqəvari və *dəyirmilik* mənası bildirir. *Döv-kökündə d* samiti *ç* ilə əvəz edildikdə *çev* kökü düzəlir. *Döv-kökünün* variantı kimi *çev-kökünə* müvafiq şəkilçi əlavə olunduqda *çevrə* sözü düzəlir. *Çevrə* sözündə də həlqəvarilik anlayışı dəyirmilik, yumruluq mənaları ilə konkretləşir. *D-ç* samitlərinin dəyişməsi ilə, həmçinin *dön-çön* (döndər-çöndər) kök morfemləri də düzəlir.

G-q səs dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı

G-q səs dəyişməsi *gəb – qab* - kök morfemlərində baş vermişdir. *Gəb-* morfemi *gəbər*(mək) sözünün tərkibində işlənir. Bu sözün daxili mənasında *köpmək* (öləndən sonra köpmək və ya köpüb ölmək) sözü düzəlmişdir. *Qab-*morfemi isə *qabarmaq* sözü tərkibində işlənir və daxili mənasında *köpməklə* (şişməklə) bağlı anlayış bildirilir.

Əvvəlində samit dəyişməsi ilə sözyaratma prosesi təqlidi sözlərdə daha çox müşahidə edilir: *tıq-çıq* (tıqqıltı-çıqqıltı), *taq-*

çaq (taqillti-çıqqıltı); *tıq-şıq* (tıqqıltı-şıqqıltı), *taq-şaq* (taqqıltı-şaqıltı), *tap-şap* (tappıltı-şappıltı), *qaq-şaq* (qaqqıltı-şaqıltı) və s.

Kökdaxili saiti dəyişməsi. Kök daxilində saitin dəyişməsi yolu ilə söz yaradılması flektiv dillərə məxsus daxili dəyişmələri xatırladır. Məsələn, ingilis dilində *foot* (ayaq) sözünün daxili sait dəyişməsi ilə *feet* (ayaqlar), *man* (kişi) sözünün daxili dəyişməsi ilə *men* (adamlar) sözü əmələ gəlir. Ərəb dilində *katib*, *kitab*, *məktub*, *hökm*, *hakim*, *təhkim* kimi sözlərin daxili dəyişmələri də bu qəbildəndir. Azərbaycan dilində kökdaxili səs dəyişməsi yolu ilə fonetik söz yaradıcılığının mövcudluğu onu göstərir ki, analitizm kimi, flektivizm də Azərbaycan dilində qədim əlamətlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan dilində daxili sait dəyişməsi ilə (daxili fleksiya yolu ilə) söz yaradıcılığına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Ə-ö saitlərinin kökdaxili dəyişməsini *bəy-böy-* kimi kök morfemlərin əsasında düzələn *bəyirmək-böyürmək* kimi sözlərdə müşahidə etmək olur.

A-ı saitlərinin daxili dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı.

A və *ı* saitlərindən kökdaxili dəyişmə yolu ilə *çağ-çıq-* kökləri əmələ gəlir. Bu kök morfemlərin əsasında isə bir-biri ilə mənə mühitini saxlayan *çağır-çığır* kimi sözlər düzəlir.

E-i saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

E saitinin *i* saiti ilə dəyişməsi əsasında *bel-* və *bil-* kök morfemləri düzəlir. *Bel* sözü Azərbaycan dilində müstəqil mənada insanın *beli*, atın *beli*, dağın *beli*, təpənin *beli* mənalarında işlənir. Kökdaxili dəyişmə yolu ilə həmin kök morfem bazasında yaranan *bil-* kökü isə özünün mənə potensialını *bilək* sözündə ifadə edir.

Ö-i saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

Ö-i saitlərinin kök daxili dəyişməsinə *köp-kip-* morfevlərində görmək olur *köp* morfemi *köpəşmək*, *köpdürmək* sözlərində *şişmək* mənalarında işlədilir. *Kip* sözü isə *kipləşmək*, *kiplik* sözlərində köpməyin darısqallaşması mənasında işlənir.

A-o saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

A və o saitlərinin kökdaxili dəyişməsi yolu ilə *qap-qop-* morfevləri yaranır. *Qap-* morfemi müstəqil işlənərək əl və ya diş ilə tutmaq mənasında işlədilir. *Qop-* morfemi də müstəqil işlənir və ayrılmaq, bütövdən qırılmaq mənalarını bildirir. *Qap-* morfemi, həmçinin, *qapaq*, *qapı*, *qapışmaq*, *qapdırmaq* sözlərinin tərkibində işlənir. *Qop-* kök morfem idə öz növbəsində, *qopuq*, *qoparmaq*, *qopdurmaq* kimi sözlərin tərkibində işlədilir.

Kök sonundakı samitin dəyişməsi. Kök sonundakı samit özünün mövqeyinə görə affiksəl funksiya daşıyır. Türk dillərində o, cümlədən, Azərbaycan dilində söz sonunun mütəhərriqliyi sonrakı proseslərdə son şəkilçilərin fəallığının artmasına səbəb olmuşdur. Qədim dil nümunələrinin təhlilindən də görünür ki, söz sonunda iştirak edən samit fonem ilkin olmamışdır. Yalnız sonrakı mərhələlərdə kök morfemin sonuna qoşularaq affiksəl funksiya daşmışdır. Köksözlülük mərhələsindən sonra isə sonu samitlə bitən morfevlərin özü kök morfem kimi formalaşmışdır. Şəkilləşmə dövründən sonra isə bu kök sözlər özündən sonra müvafiq şəkilçi qəbul etmişdir. Məsələn, türk dillərində *bağlamaq* mənasında işlədilən *bağ* (bav, baq, bağ) sözünə qədim mənbələrdə *ba-* şəklində təsadüf edilir: “Atıq iqa *bayur* ertimiz” (Atları ağaca bağladıq); “Yağır yer yaşıl torqu yüzəkə *badı*” (Qonur torpaq öz üzünü yaşıl ipəyə bürüdü).

Yay (ox atmaq üçün istifadə edilən alət) qədim mənbələrdə *ya*-şəklində qeydə alınmışdır: “Bodum erdi oq teq könül erdi *ya*” (Mənim bədənim ox kimidir, ürəyim *yay* kimi); “*ya qur*” (*yay*ı çək), “*ya vağrı*” (*yay*ın ortası).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da səs mənasında *qu*- sözü işlədilir. *Qu*- həmçinin “sözcəzdirən” mənası da bildirir: “*Qu* qıldı, dək dinlədi (sabahdanca öyləyə dəgincə) gəzdi, öylədən sonra evinə gəldi”.

Sonrakı vaxtlarda *qu*-sözünün sonuna affiksəl səciyyəli *y* samiti əlavə olunmaqla həmin söz *qıy*- variantına çevrilmişdir. Dilimizdəki *qıy vurmaq*, *qıy çəkmək* kimi ifadələrdə son samitin işlənməsi müşahidə edilir.

Sonu samitlə bitən köklərin özündə də köksözlülük mərhələsində samitin dəyişməsi ilə eyni məna mühitinə aid olan söz düzəlməsi müşahidə edilir. Məsələn, söz sonunda *r-z* samitlərinin dəyişməsi ilə *gör-göz*, *duz-dir*(sək), *ş-l* dəyişməsi ilə *dəl*(ik) – *deş*(ik), *döş-döl* kimi sözlərin düzəlməsi buna nümunədir.

Söz sonundakı samitin dəyişməsi ilə yeni söz yaranması faktlarını *boğ*(az)-*boy*(un), *yax-yan* sözlərindəki *ğ-y*, *x-n* səslərinin dəyişməsi ilə formalaşan nümunələrdə də görmək olar.

Leksik derivasiyanın qaydaları

Azərbaycan dilçiliyində leksik derivasiya məsələsinə birmənalı şəkildə yanaşılmamışdır. Leksikaya dair araşdırmalarda leksik söz yaradıcılığı məsələsi bir tədqiqat obyektini kimi qarşıya qoyulmur. Leksik derivasiyaya aid olan məsələlər, əsas etibarilə, dilin leksik yolla zənginləşməsi adı altında izah edilir. Buraya alınmalardan tutmuş, məna

dəyişikliyinə aid olan okkazional yolla düzələn sözlər və hətta, dialektlərdən və şivələrdən gələn sözlər də aid edilir. Burada da ümumi prinsiplərdən kənara çıxmaq şərti ilə leksik artımla, leksik zənginləşmə ilə bağlı olan dil vahidlərinin araşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir. Beləliklə, leksik söz yaradıcılığına aid olan məsələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq və sistemləşdirmək mümkündür.

1) leksik vahidlərin mənadxili formalaşması.

Leksik vahidlərin mənadxili formalaşması prosesi şəkilçiləşmə mərhələsindən əvvələ aid bir dövrün məhsuludur. Şəkilçilərin sözdüzəltmə vasitəsi kimi formalaşmadığı bir mərhələdə yeni anlayışların ifadəsi üçün dilin özü axtarışda olur. Bu axtarış fonetik sözyaratma mərhələsindən sonra leksik vahidlərin öz mühitində həllini tapır. Axtarışın nəticəsi onunla başa çatır ki, eyni leksik vahidlərin bazasında əlavə mənalar bildirilir. Yəni hər yeni yaranan, meydana gələn anlayışın bildirilməsi üçün yeni bir söz tərkibinin formalaşması mümkün olmadığı halda bir leksik vahid bir neçə əlavə mənaları ifadə etmək məcburiyyətində qalır. Leksik vahidlərin mənadxili formalaşması prosesini Səlim Cəfərov “Yeni mənə kəsb etmək hesabına söz yaratma” adlandırılır. Leksik yolla söz yaranma prosesini Səlim Cəfərov belə izah edir: “Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesində sözlərin çoxmənalılıqdan (polisemantiklikdən) omonimləşməyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Bu hadisə, hər şeydən əvvəl, dilin öz daxili aləmində baş verir və belə prosesdə onun əsas lüğət fonduna məxsus olan sözləri iştirak edir”.

Bu yolla isimlərin əmələ gəlməsində ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi (*Aslan, Qaflan, Ceyran, Maral, Tutu, Laçın, Göyərçin, Sona, Çiçək, Badam, Nərgiz, Bənövşə,*

Zümrüd, Almaz, Dəmir, Polad) xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, (*Badamlı- yer adı- Badamlı-su; İstisu- yer adı, İstisu-su;* ümumi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi (*pul-vəsait, pul-balığın üst qabığı, iynə* (tikiş aləti), *iynə-alət*), həmçinin, *substantivləşmə* (*qoca-qoca adam; qoca-adamın qocası; gözəl-gözəl qız; gözəl-qızın gözəli; yaxşı-yaxşı adam; yaxşı-adamın yaxşısı*) *atributivləşmə* (*dəmir-dəmir qapı; qızıl-qızıl saat; gümüş-gümüş qaşiq*) və *adverbiallaşma- iti bıçaq* (iti sifət kimi) *iti danışmaq* (iti zərf kimi), *yeyin at* (yeyin sifət kimi), *yeyin yerimək* (yeyin zərf kimi), *cəld adam* (cəld-sifət kimi), *cəld tərpənmək* (cəld-zərf kimi) sözyaratmanın bir üsulu kimi nəzərə alınır.

B. Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı kitabında da yeni mənə kəsb etmək hesabına sözyaratma prosesi Səlim Cəfərovun izahına uyğun şəkildə verilir. Yəni burada da ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi, xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, ümumi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, *adverbiallaşma*, *substantivləşmə* və *atributivləşmə* məsələləri leksik sözyaratmanın bir istiqaməti kimi izah edilir.

Leksik vahidlərin mənədaxili dəyişməsi ilə baş verən sözyaratma prosesi, ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, həm ad nitq hissələrində və həm də fellərdə müşahidə edilir. Burada təkcə söhbət ondan getmir ki, eyni söz qabığında neçə mənə ifadə oluna bilər. Bu, ancaq dilin özünün semantik potensialının yeni anlayışları ifadə etməsində müşahidə edilə bilər. Məsələ burasındadır ki, dilin daxili semantik potensialı imkan verir ki, 1) yeni anlayışlar həm çoxmənalılıq bazasında omonimləşməyə çevrilmə yolu ilə ifadə olunsun; 2) eyni leksik vahidin mənə mühitində əks anlayışlar bildirilsin və 3) yeni anlayışlar daha

obrazlı şəkildə ad və ya feilin aparıcılığı ilə frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilsin.

Leksik vahidlərdən mənədaxili dəyişmə yolu ilə yaranan sözlər aşağıdakı kimi nümunələrdə öz təsdiqini tapır.

a) *ad nitq hissələrində mənədaxili dəyişmə yolu ilə*

İsim isim: balaq (şalvarın ayağı) *balaq* (camışın balası) *barmaq* (əlin barmağı) *barmaq* (texnikada termin-спица) *arxa* (geri) *arxa* (kömək) *arxa* (bədənin geri hissəsi) *dağ* (yerüstü hündür zirvə) *dağ* (damqa) *ağız* (süd məhsulu) *ağız* (bədənə aid fizioloji orqan) *ağı* (zəhər) *ağı* (yas yerində avazla müşayiət olunan ağılamaq) *yağır* (yük heyvanlarının belində yara) *yağır* (aldığını qaytarmayan şəxs) *yal* (dağın üstü) *yal* (it yemi) *yal* (atın boynunun üstü) *başlıq* (sərlövə) *başlıq* (örtük) *başlıq* (köhnə-qız evinə verilən xərclik) və s.

İsim-sifət: arı (həşərat, bal arası, it arısı-isim) *arı* (təmiz, aydan arı-sifət) *düz* (düzəngah- isim) *düz* (doğru, doğru xəbər-sifət) *boğaz* (bədən üzvü-isim) *boğaz* (hamilə, balası olan, boğaz qoyun- sifət) *boğaz* (gözükölgəli-sifət) *buruq* (qazma-isim) *buruq* (buruq saç-sifət) *buruq* (axta-buruq toğlu-sifət) *bişmiş* (yemək-isim) *bişmiş* (bişmiş ət-sifət) *qıyıq* (əyri iynə-isim) *qıyıq* (qıyıq göz-sifət) *qayış baldır* (cin-isim) *qayışbaldır* (arıq; qayışbaldır adam-sifət) *qatma* (ip-isim) *qatma* (qatma un-sifət) *şaqa* (alın-isim) *qaşqa* (ala, qaşqa at) *qızıl* (qırmızı-isim) *qızıl* (qızıl saat-sifət) *qoç* (erkək heyvan-isim) *qoç* (igid, qoç igidlər-sifət) *dar* (çətinlik, dara düşmək-isim) *dar* (dar yer-sifət) *dik* (təpə, qaya-isim) *dik* (dik yer-sifət) *dolu* (yağıntı-isim) *olu* (tam, bütöv; dolu qazan-sifət) *üz* (düzəngah-isim) *düz* (doğru; düz söz-sifət) *düz* (dəqiq; dəqiq hesablama-sifət) *düz* (həqiqətpərəst, doğruçu; düz adam-sifət)

Sifət-sifət: al (hiylə; al dili-sifət) *al* (qırmızı; al rəng-sifət) – qırmızı həqiqi mənadadır *alçaq* (aşağı; alçaq yer-sifət) *alçaq* (rəzil; alçaq adam-sifət) *başsız* (başı olmayan; başsız atlı-sifət) *başsız* (düşüncəsiz; başsız iş) *bərk* (möhkəm; bərk daş-sifət) *bərk* (xəsis; bərk adam-sifət) *çiy* (bişməmiş; çiy ət-sifət) *çiy* (natamam; çiy iş-sifət) *qalın* (iri; həcmli; qalın dəftər-sifət) *qalın* (key; qalın adam-sifət) *qızğın* (qaynar; qızğın iş-sifət) *qızğın* (intensiv qızğın döyüş-sifət) *qırmızı* (rəng; qırmızı işıq-sifət) *qırmızı* (həyasız; qırmızı adam-sifət) *qorxaq* (cəsarətsiz; qorxaq adam-sifət)

İsim-fel: isim və feldən ibarət olan omonimlər bir-birindən tonallıqla fərqlənir. Adlardan ibarət olan omonimlərdən bunların fərqi ondadır ki, ad omonimlərində bir məna həqiqi, sonrakılar isə məcazi xüsusiyyət daşıyır. Yəni mənalar arasında daxili bir bağlılıq mövcuddur. İsim (ad) – fel omonimlərində isə belə daxili məna əlaqəsini müəyyənləşdirmək olmur. Belə bir mülahizə söyləmək mümkündürsə, ehtimal edilə bilər ki, ya ən ilkin dövrdə onların arasında daxili bir əlaqə olmuş, sonradan bu bağlılıq itib getmişdir. Ya da omonimlik sadəcə sözün fonem tərkibinin oxşarlığı ilə məhdudlaşdırılmışdır. Tonallıq isə onların əsas fərqləndirici əlamətinə çevrilmişdir. Beləliklə, isim (ad) – fel omonimliyinə gətirib çıxaran dil faktlarına dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *yağ* (inək yağı-isim) *yağ* (yağmaq (tökülmək) yağışın yağması-fel) *yaz* (fəsil; -isim) *yaz* (yazı yazmaq; fel) *at* (heyvan; kəhər at-isim) *at* (atmaq; daşı atmaq-fel) *aş* (yemək növü-isim) *aş* (keçmək; dağı aşmaq-fel) *böyür* (yan; böyür tərəf-isim) *böyür* (böyürmək; mal böyürür-isim) *bulama* (süd məhsulu-isim) *bulama* (əmr, II şəxs, tək-paltarı bulama-fel) *burun* (qoxu üzvü; insanın burnu-isim) *burun* (coğrafi termin; qurunun suya uzanan hissəsi; -isim) *burun* (əmr,

II şəxs, cəm; vinti burun;-fel) *vurma* (vurma cədvəli; isim) *vurma* (əmr, II şəxs tək-fel) *qabar* (bədəndə şiş-isim) *qabar* (qabarmaq, şişib qalxmaq-fel) *dan* (üfük; dan yeri-isim) *dan* (danmaq; boynuna almamaq-fel) *don* (paltar; don geymək-isim) *don* (donmaq, soyuqdan donmaq-fel) və s.

Sifət-fel: *az* (az adam, az iş-sifət) *az* (yolunu azmaq – fel) *düz* (düş iş, düz xətt-sifət) *düz* (düzmək; sıraya düzmək-fel) *dik* (dik divar, dik qaya-sifət) *dik* (gözünü dikmək-fel) *dolama* (burma; dolama yol-sifət) *dolama* (əmr, II şəxs tək, inkar; ipi dolama-fel) *gəlmə* (köçmüş, köç etmiş, yad-gəlmə adam-fel) *gəlmə* (əmr, II şəxs, tək, inkar) *yığma* (toplanmış, yığma komanda-sifət) *yığma* (əmr, II şəxs, tək, inkar) və s.

Fel-fel: feli omonimlik də ismi omonimlilik kimi məcazi mənəviliklə bağlıdır. Ad nitq hissələrində ilkin mənə həqiqi, sonrakılar məcazi olduğu kimi, feli omonimlərdə də oxşar keyfiyyət müşahidə edilir. Yəni ki, mənənin biri həqiqilik, sonrakılar isə məcazilik bildirir. Belə omonimlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *basmaq*–*sıxmaq* *basmaq*–*məğlub etmək* *basmaq*–*damlamaq* *batırmaq*–*sancmaq* *batırmaq*–*suda boğmaq* *batırmaq*–*məhv etmək*, *yox etmək*, *itirmək* (qazancı *batırmaq*) *batırmaq*–*çirkləndirmək* *baxmaq*–*görmək* *baxmaq*–*üzəüz olmaq* (evlərimiz bir-birinə *baxır*) *böyümək*–*irilənmək*, *boy atmaq* *böyümək*–*ürəyi qalxmaq* *böyümək* – (mövqeyi artmaq) *bişirmək* –(qaynatmaq) *bişirmək* –(yoldan çıxartmaq) *qalxmaq* – (yuxarıya doğru *dikəlmək*) *qalxmaq* – (ucalmaq) *qalxmaq* (tərpənmək) *qaralanmaq* (pəzulmaq) *qaralanmaq* (şübhələnmək) *dəymək* –*toxunmaq* *dəymək* – *yetişmək* (meyvələr *dəyib*).

b) *eyni leksik vahidin mənə mühitində əks anlayışların bildirilməsi yolu ilə*

Əkslik və onların vəhdəti təbiətdə mövcuddur. Əks qütblərin vəhdəti təkamülün mənbəyi və bazasıdır. Təbiətdə mövcud olan əkslik və onun vəhdəti təbiət hadisələrindən törənən bir fenomen kimi dildə və onun ayrı-ayrı səviyyələrinə daxil olan nitq elementlərində də öz təcəssümünü tapır. Dil vahidlərində mövcud olan daxili əksliklər barədə müəyyən tədqiqatlar da aparılmışdır. Bu tipli sözdaxili əksliklər dilçilik tədqiqatlarında *enantiosemiya* termini ilə adlandırılır. *Enantiosemiya* termini mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənaca qütbləşmə (mənanın qütbləşməsi) anlayışını bildirir . Rus dilində *enantiosemiya* barədə *L.A.Novinkovun* tədqiqatında məlumat vardır. *L.A.Novikov* anatonimlərlə bağlı tədqiqat apardığı zaman daxili mənə qütbləşməsi bildirən sözlərə də rast gəlir ki, onların antonimlərdən fərqləndiyi aşkar edilir. Antonimlər mənaca bir-birinə zidd (əks) mənə bildirdiyi halda, *L.A.Novinkovun* aşkar etdiyi nümunələrdə zidd (əks) mənalılığın sözdaxili qütbləşməyə çevrildiyi aydın olur. Yəni eyni söz daxilində bir-birinə zidd olan iki mənə olduğu müşahidə olunur. Belə qütbləşmə *enantiosemiya* termininin mənasına uyğun gəlir. Rus dilində daxili mənə qütbləşməsi bildirən sözlərin mövcudluğu haqqında *A.Vsuperanskaya* da öz mülahizələrini bildirir.

Ümumiyyətlə, mənə qütbləşməsi ilə bağlı tədqiqatların mənbəyi antonimiyaya aid təhlillər zamanı müəyyən olunmuşdur. Bu barədə *A.A.Ufim-sevanın*, *D.N.Şemelevin* və başqalarının tədqiqatlarında maraqlı mülahizələrin irəli sürülməsi ilə rastlaşmaq olur.

Azərbaycan dilində də bu məsələ ilə bağlı müvafiq faktlar əsasında maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Zərifə Budaqovanın məqaləsində *enantiosemiya* ilə bağlı fikirlər *almaq* (azaltmaq-

çoxaltmaq), *bağlamaq* (bağlamaq-açmaq), *buraxmaq* (daxil etmək-ayırmaq), *ayaqlanmaq* (ayağa durmaq-tapdanmaq) kimi sözlərin əks mənalılığı əsasında irəli sürülür.

Enantiosemiya barədə Azərbaycan dili materialları əsasında Aydın Ələkbərovun tədqiqatında daha genişləndirilmiş məlumat verilir. Aydın Ələkbərov enantiosemiyaya dair aşağıdakı kimi nümunələri təhlil edir:

Keçirmək (ötürmək-söndürmək), *yanmaq* (lampa yandı (söndü) – *lampa* (yandı (ışığılandı); *aşıрмаq* (yükü qoymaq-yükü salmaq), *buraxmaq* (arxa su buraxmaq-boşaltmaq-bankanın suyunu boşaltmaq), *qaytarmaq* (qusmaq-borcu qaytarmaq), *düşmək* (eşqə düşmək, həvəsə düşmək-gücdən düşmək) və s.

Azərbaycan dilində sözdaxili məna qütbləşməsi qədim və ilkin söz yaradıcılığının izlərini özündə saxlayan əlamətlərdən biridir. Məsələn, *az* sözü müasir dövrdə *çox* sözünün əksi mənasını bildirir. Ancaq *azman* (böyük) *azı* (dişi) kimi sözlərin tərkibində *az* sözünün *böyük, iri* mənasında işlədilməsi məna qütbləşməsinin təsadüfi olmadığını göstərir. Eyni zamanda, *al* kök morfemi *alp* sözündə *böyük, hündür, alçaq* sözündə *aşağı* mənası bildirir. Fonetik söz yaradıcılığı prosesində məsələn, *an* kökü əsasında *qan* (bilmək, başa düşmək) və *dan* (imtina etmək), *üt* kökü əsasında *ütük* (vurnuxan), *ütəlgə* (şığıyan quş) sözləri düzəltdiyi kimi, həmin kökün üzərinə *ük* əlavə etməklə *ütük* (iti hərəkətli) əvvəlinə *k* əlavə etməklə *küt* (hərəkətsiz, key) kimi sözlər düzəlir. Bu ənənə isə sonralar davam etməklə bəzi sözlərin daxilində əks mənalılıq yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, *yazıq* sözünün kökü mənbələrdə qeyd olunduğuna görə *günah, səhv* mənası bildirmişdir. *Yazıq* sözünün özünün də *günah, səhv, səhvə* yol vermiş adam mənasında olduğuna dair mənbələrdə nümunələr vardır: “Emti bu on türlü *yazuqda*

boşunu ötünür (İndi biz dua edib yalvarırıq ki, on cürbəcür günahdan uzaqlaşaq)”.

Sonrakı vaxtlarda isə “yazıq” sözünün, artıq günahkar mənası arxaya keçmiş və həmin söz daha çox “günahsız” mənasında işlənmişdir. (Mən yazığın günahı nədir?; *Yazığın* nə günahı var?). Bunun kimi, *yaman* sözü də dilimizdə iki mənada işlədilir: *pis* və *yaxşı*:

Pis mənada: Bu dünyada üç şey başa bələdir,

Yaman oğul, *yaman* arvad, *yaman* at.

(*Aşıq Ələsgər*)

Yaxşı yoldaş *yaman* gündə tanınar

(*Atalar sözü*)

Yaxşılığa yamanlıq hər kişinin işidir

Yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir.

(*Atalar sözü*).

Yaxşı mənada: Fəhlələr bu gün *yaman* işlədilər; Bu konsertdə müğənni *yaman* oxuyurdu. (Şifahi nitqdən).

Məna qütbləşməsinə bəzi alınma sözlərdə də müşahidə etmək olur. Məsələn, “*gümrah*” sözü fars mənşəlidir. Mənası *yolunu azmış* (qom-azmaq, rah-yol) deməkdir. Bizim dilimizdə isə *gümrah şən, sağlam, xoş əhvallı* deməkdir. Sərbəst sözü də mənşəcə fars dilinə məxsusdur. “*Sər*” *baş, bəst* isə *bağlı* deməkdir. Bizim dilimizdə isə *sərbəst* sözü *başı bağlı yox, azad, müstəqil, açıq* (sərbəst yaşamaq), sərbəst hərəkət etmək, sərbəst buraxmaq mənasında işlədilir.

Nümunələrdən görüldüyü kimi məna qütbləşməsi çoxmənalılıqla bağlı olduğu üçün belə sözlərə həm adların, həm də feillərin tərkibində rast gəlmək olur. Müasir dilimizdə məna qütbləşməsi ilə səciyyələnən aşağıdakı nümunələrə rast gətirmək olur:

durmaq - qalxmaq (ayağa durmaq) – durmaq (dayanmaq; tərənəmək)

almaq - (azaltmaq-üstündən götürmək) *almaq* (çoxalmaq-qazanın üstünə su almaq)

bağlamaq (bənd etmək, buraxmamaq-yolu bağlamaq)
bağlamaq (açmaq-həyətə su bağlamaq)

ayaqlanmaq (tapdanmaq-ayaqlar altında qalmaq),
ayaqlanmaq (ayağa qalxmaq, dirçəlmək)

becərmək (yetişdirmək-tərəvəzi becərmək)

becərmək (zay etmək, itkiyə vermək-yaxşı becərdik)

dinmək (danışmaq, səslənmək), *dinmək* (sakitləşmək;
dişimin ağrısı dindi)

kökləmək (kök atmaq-bitkinin kökləməsi)

kökləmək (kökündən qoparıb atmaq-alağı kökləmək
lazımdır)

qaytarmaq (qaytarıb özünə vermən-aldığı borcu qaytardı,
verdi), *qaytarmaq* (qəbul etməmək-cavab qaytarmaq, yediyini
qaytarmaq)

yanmaq (ışıqlanmaq-axşam oldu, lampalar yandı),
yanmaq (xarab olmaq, ışıqlanmamaq-lapma yandı)

vurulmaq (kiməsə vurulmaq, məhəbbət yetirmək),
vurulmaq (kimin tərəfindənsə vurulmaq, zərbə almaq)

çalmaq (əldə etmək, qazanmaq-sən yaxşı çaldın), *çalmaq*
(itirmək, məhv etmək-malları kefinə çalmaq)

calanmaq (birləşmək, qovuşmaq), *calanmaq* (tökülmək,
ayrılmaq-su yerə calandı)

keçinmək (yaşamaq-birtəhər keçinmək), *keçinmək* (ölmək-
can verən keçindi)

c) *adların aparıcılığı üzrə frazeoloji vahidlərin
formalaşması yolu ilə.*

Frazeoloji vahidlərin bir qismi adların aparıcılığı ilə formalaşır. Adların aparıcılığı ilə formalaşan frazeologizmlərin bazasında ad nitq hissələrinin çoxmənalılıq xüsusiyyəti dayanır. Frazeologizmlərin adlarla bağlı qismində, aparıcı söz, əsas etibarlı ilə bədən üzvləri bildirən leksemlərdən ibarət olur.

Göz sözü ilə:

1) göz dəymək - 2) gözə gəlmək- 3) gözü düşmək- 4)gözdən düşmək- 5) gözə girmək- 6) göz tökmək- 7)gözümçıxdıya salmaq- 8) gözə soxmaq- 9) göz eləmək- 10)gözü götürməmək - 11) gözündən gəlmək - 12) gözdən qaçmaq-13) gözdən itmək- 14) gözü doymamaq- 15) gözü düşmək-16) gözə kül üfurmək-17) gözgörəti aparmaq- 18)gözaltı eləmək-19) gözəyarı ölçmək-20) göz-gözə gəlmək- 21) gözdən uzaq gəzmək-22) gözükölgəli olmaq-23) gözə kül üfurmək-24) gözüaçıq olmaq 25)gözübağlı qalmaq- 26) gözünü yolda qoymaq-27) gözünü çəkməmək -28) gözünü on yerindən tökmək-29) gözəgəlimli görünmək-30) yarası göz-göz olmaq.

Əl sözü ilə:

1) əl atmaq- 2) əl uzatmaq-3) əl üzmək-4) əl çəkmək-5)əl eləmək- 6) əl ver-mək- 7) əl saxlamaq-8) əl tutmaq-9) ələ salmaq-10) ələ almaq- 11) ələ gətirmək -12) ələ düşmək-13)ələ keçmək-14) əli gətirmək-15) əli uzanmaq-16) əli gödək olmaq- 17) əli bağlı olmaq-18) əli çatmaq-19) əli çatmamaq-20)əli işləmək- 21) əli uzun olmaq-22) əlini qıasmaq-23) əlini gödəltmək-24) əlini saxlamaq-25) əlini qaytarmaq -26) əlini (qolunu) bağlamaq- 27) əlini kəsmək-28) əlini buraxmaq- 29)əlini uzatmaq- 30) əlini çəkmək-31) əlini boşaltmaq-32)əldən tutmaq- 33) əldə (ovucda) qalmaq -34) əldə saxlamaq- 35) əldə oynatmaq- 36) əldə qoymaq- 37) əldə bəsləmək-38) əlində tutmaq- 39) əlində saxlamaq- 40) əlində qalmaq- 41) əlində

oynatmaq - 42) əlində bəsləmək- 43) əldən düşmək - 44) əldən qaçırmaq - 45) əldən vermək- 46) əldən almaq- 47) əldən-dildən düşmək - 48) əldən tutmaq - 49) əldən vermək- 50) əldən qoymaq -51) əldən alınmaq - 52) əlindən tutmaq - 53) əlindən buraxmaq- 54) əlindən gəlmək -55) əlindən vermək - 56) əlindən çıxmaq - 57) əlindən almaq- 58) əlindən salmaq və s. Belə nümunələrin, əlbəttə sayını qat-qat artırmaq mümkündür. Məsələ burasındadır ki, çoxmənəlilik bazasında baş verən omonimləşmə leksik söz yaradıcılığı prosesində dilin daxili mənə potensialını canlandırmaqla lüğət tərkibinin yeni anlayışlarla zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

d) fellərin aparıcılıığı üzrə frazeoloji vahidlərin formalaşması yolu ilə

Adlarda olduğu kimi fellərin aparıcılıığı ilə frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında da feli çoxmənəlilik mühüm rol oynayır. Həm adların və həm də fellərin aparıcılıığı ilə formalaşan frazeoloji vahidlərin əsas funksiyası dilin daxili mənə potensialının zənginləşməsinə xidmət edir. Azərbaycan dilində həm adların və həm də fellərin çoxmənəlilik xüsusiyyəti onların öz ətraflarına digər sözləri cəlb etmək imkanlarının artmasına səbəb olur. Odur ki, Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərlə zəngin olan dillər arasında aparıcı yerlərdən birini tutur. Məsələ burada frazeoloji zənginliyi tamamilə əhatə etməkdən ibarət deyildir. Məqsəd burada aparıcı sözlərin hesabına frazeoloji vahidlərin bir nüvə ətrafında cəmləşməsinə nümayiş etdirməkdir. Bu mənada, aşağıdakı kimi dil faktları frazeoloji mühitin formalaşmasını nümayiş etdirən nümunələr kimi təqdim oluna bilər:

Düşmək sözü ilə:

1) ələ düşmək- 2) dilə düşmək- 3) ayağa düşmək- 4) işə düşmək- 5) eşqə düşmək - 6) həvəsə düşmək- 7) böhtana düşmək- 8) dara düşmək- 9) çətinə düşmək -10) xataya düşmək - 11) başa düşmək - 12) dərddə düşmək - 13) qana düşmək -14) könülə düşmə -15) ortaya düşmək- 16) araya düşmək- 17) siyahıya düşmək -18) bəxtinə düşmək - 19) abıra düşmək- 20) xəstə düşmək - 21) payana düşmək -22) az düşmək- 23) çox düşmək- 24) artıq düşmək- 25) qovğaya düşmək- 26) həkimə düşmək- 27) qəzaya düşmək- 28) kefinə düşmək- 29) bəlaya düşmək- 30) geriyə düşmək- 31) irəli düşmək- 32) arxasınca düşmək- 33) köndələn düşmək- 34) dilə düşmək -35) küçələrə düşmək-37) bolluğuna düşmək- 36)basırığa düşmək- 38) dərinə düşmək-39) vəlvələyə düşmək- 40) izinə düşmək və s.

Gəlmək sözü ilə:

1) ağır gəlmək- 2) yüngül gəlmək- 3) batman gəlmək- 4) iti gəlmək- 5) cəld gəlmək- 6) irəli gəlmək-7) kələk gəlmək-8) hiylə gəlmək- 9) həvəsə gəlmək-10) cuşa gəlmək- 11) ağıla gəlmək-12) xəyala gəlmək 13) ərsəyə gəlmək; 4) başa gəlmək- 15) başına (iş) gəlmək-16) ayağına gəlmək- 17) dilinə gəlmək- 18) ağızına gəlmək- 19) gözə gəlmək- 20) ələ gəlmək və s.

Fellərin aparıcılığı ilə yaranan frazeologizmlərin də sayının qat-qat artırmaq olar. Fakt bundan ibarətdir ki, fellərin aparıcılığı ilə yaranan frazeologizmlər dilin daxili mənə potensialının zənginliyinin göstəricisidir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dili müstəqil bir dövlətin dili kimi həm birbaşa, müstəqil və həm də emosional mənaların ifadəsi üçün olduqca zəngin potensiala malikdir. Dilimizin bu xüsusiyyəti onun lüğət tərkibinə əcnəbi sözləri cəlb etməkdənsə özümüzün məhdud olmayan potensialımızın bazasında yeni sözlərin formalaşdırıl-

ması imkanlarından səmərəli istifadə etmək yollarının axtarılıb tapılmasını tələb edir.

Leksik vahidlərdə mənanın genişlənməsi

Sözlərin mənə potensialının genişlənməsi insanların məişət həyatının inkişafı və firavanlaşması ilə, sosial-ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərlə, eləcə də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə birbaşa əlaqəlidir. *B.Xəlilov* sözün mənə genişlənməsini belə izah edir: “Sözün mənasının genişlənməsi” dedikdə sözdə baş verən semantik hadisə başa düşülür. Məsələn, *vətən* sözü vaxtilə insanların doğulduğu kənd, şəhər mənasında işlənirdisə indi daha geniş mənə kəsb etmişdir. Yaxud *yoldaş* sözü vaxtilə yol yoldaşı mənasında işlənirdisə indi daha geniş mənada işlənir. Bu söz bir zaman rəsmi müraciət forması kimi işlənirdi. İndi yol yoldaşı, həmkar, həyat yoldaşı mənasında daha çox işlədilir”.

Cəbhə sözü Buludxan Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, bir vaxtlar döyüş cəbhəsi mənasında işlənmişdir. Sonralar isə əmək cəbhəsi, təsərrüfat cəbhəsi, xalq cəbhəsi, sülh cəbhəsi və s. mənalarda işlədilməyə başlamışdır.

Mənə genişlənməsini aşağıdakı kimi sözlərin nümunəsində də görmək mümkündür:

Taxac. *Tıxac* sözü daha çox şüşə qabların ağzının bağlanması işlədilən əşyanın adını bildirir. Son zamanlar nəqliyyat sıxlığını bildirmək məqamında da *tıxac* sözündən istifadə edilir.

Barmaq. *Barmaq* sözü əlin barmağı mənasını bildirir. Texniki tərəqqi ilə əlaqədar barmaq sözü həm də rus dilindəki “*спил*”, “*палец*” terminlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılığı kimi işlənir.

Başmaq. *Başmaq* sözü məişətdə “*ev yaqqabısı*” mənasında işlədilir. *Başmaq* sözü, həmçinin, texnikada da bir termin kimi işlədilməkdədir.

Yastıq. *Yastıq* sözü də məişətdə işlədilən ümumişlək leksik vahidlərdən biridir. Mənanın genişlənməsi ona imkan vermişdir ki, *yastıq* sözü də texniki termin kimi işlədilsin.

Başçı. *Başçı* sözü ümumişlək vahid kimi daha çox dəstənin başçısı, qrupun *başçısı* mənasını bildirir. Bununla yanaşı, *başçı* sözü hazırda ailə *başçısı*, təsərrüfat *başçısı* və həm də vəzifə bildirən söz kimi icra hakimiyyətinin *başçısı* mənasında işlədilir.

Yataq. *Yataq* sözü məişət mənalıdır. *Yataq* sözü adətən, qoyunçuluqla məşğul olan adamların yatacaq, olacaq yeri mənasında işlədilir. Bu söz, həm də coğrafi termin kimi *çayın yatağı* mənasında da işlədilməkdədir.

Sarğı. *Sarğı* sözü məişətdə sarınmaqla bağlı işlənən bir leksik vahid olmuşdur. Sonralar isə *sarğı* sözündən müalicə prosesində yaranan sarınması mənasında da istifadə edilmişdir. *Sarğı* sözü, həmçinin, texnikada da generatorun, motorun *sarğısı* mənasında işlədilir.

Buruq. *Buruq* sözü dilimizdə saçın qıvrıqlığını, hər hansı əşyanın buruq-buruq olmasını, həmçinin axtalanmış erkək heyvanı bildirmək üçün işlədilmişdir. *Buruq* sözünün mənasının genişlənmək imkanı mövcud olduğu üçün bu söz həm də *neft buruğu* mənasında işlədilməyə başlamışdır.

Elçi. *Elçi* sözü məişət mənalıdır. Adətən, ailə mərasimlərində oğlan evindən qız evinə gedən adamlar *elçi* adlandırılır. *Elçi* sözü sonralar, səfir, diplomatik nümayəndə mənasını qazanmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin müstəqil bir dövlət dili kimi inkişaf perspektivlərində yeniləşmə baş verdikcə mənə genişlənməsi prosesi də artıq, alınmalarla münasibətdə canlanmaqda davam edir.

Yeni sözlərin yaranması (neologizmlər və okkazionalizmlər)

Yeni sözlərin yaranmasında qrammatik vasitələrin tarixən mühüm rolu olmuşdur. Yeni sözlərin yaranması prosesində xalq dili qaynaqları mühüm mənbə olduğu kimi, şairlərin, mütəfəkkirlərin dilində də yeni sözlərin formalaşdırılaraq işlədilməsi söz yaradıcılığında xüsusi maraq doğuran bir istiqamətdir.

Azərbaycan dilində yeni sözlərin yaradılmasına meyl ictimai şüurun inkişaf etdiyi, milli şüurun rüşeymlərinin yarandığı XX əsrin əvvəllərində canlı bir şəkil almışdır. Bu dövrdə, daha çox ərəb-fars alınmalarının dildən çıxarılmasına və onların əvəzinə yeni sözlərin formalaşdırılmasına güclü bir maraq yaranmışdır. Əsrin 20-30-cu illərində bu marağın artması diqqəti cəlb edir. Yeni sözyaratma tərəfdarları, demək olar ki, ərəb-fars alınmalarına kütləvi etiraz nümayiş etdirirdilər. Bu meyl, bir növ, dində təmizləmə aparılmasına yönəlirdi. Dilçilikdə belə bir meyl “urizm”adlandırılır. *Purizm* sözü mənşəcə fransız dilinə məxsusdur. Mənası-təmiz deməkdir. Puristlər, məsələn, təklif edirdilər ki, uzun dövrlər ərzində dilimizdə işlədilən və ümumxalq istifadəsinə çevrilən *məktəb* sözü *okul*, *şagird* sözü *öyrənçi*, *müəllim* sözü *öyrətmən*, kənd sözü *köy*, ümumxalq sözü *ellik* şəklində işlədilsin. Güman ki, bu meyl həmin dövrdə Türkiyədə baş qaldıran yenilikçilərin təsiri ilə baş verirdi. Doğrudur, türk dilində purizm meyli əsasında *uçaq* (təyyarə), *okul* (məktəb), *öyrətmən* (müəllim), *ilişki*

(əlaqə), *köy* (kənd), *öyrənci* (şagird) oy (fikir, rəy) kimi çoxlu sözlər qəbul edildi və işlədilməkdə davam etdi. Azərbaycan dilində isə ilk dövrlərdə təklif olunan bu tipli sözlərə meyl olsa da onların işlədilməsinə sonralar ciddi bir ehtiyac qalmadı. Ancaq puristlərin keçdiyi yol bədii ədəbiyyatda özündə yeni bir cığır açaraq ənənə yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda dövrün qabaqcıl bədii sənət ustalarından Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Rəsul Rza və digər şair və yazıçılar özlərindən yeni sözlər düzəldərək ana dilinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsinə çalışırdılar. Şair və yazıçılar tərəfindən yaradılan sözlərin formalaşdırılmasında, əlbəttə ki, ana dilinin sözyaratma tələblərinə əsaslanılırdı. Ancaq bu sözlərin hamısının ucdantutma ümumxalq leksikasına daxil ola biləcəyini söyləmək də mümkün deyildir. Bədii sənət ustalarının yaratdığı sözlər də bütövlükdə neologizm səciyyəsi daşıyır. Ancaq belə sözləri ümumxalq neologizmlərindən fərqləndirmək üçün onları *okkazional* sözlər adlandırırlar. *Okkazional* sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası fərdi yaradıcılıq məhsulu anlayışına uyğundur. Azərbaycan bədii ədəbiyyatında işlədilən okkazionalizmlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *duzaq* (tələ), *könüldaş* (sirdaş), *yolaq* (cığır), *eldaş* (bir elli), *əsrdaş* (bir əsrdə doğulmuş), *yoruq* (yorğunluq), *qanıxmaq* (qana susamaq), *işıqfor* (svetefor), *işılqan* (svetofor), *göydelən* (uca bina), *çimərlik* (dənizkənarı, çaykənarı, gölkənarı çimmək sahəsi), *saqqaldaş* (həmyaşdı), *soyutmaz* (termos), *istilikölçən* (termometr), *cəbhədaş* (cəbhə yoldaşı), *döyüşdaş* (döyüş yoldaşı), *vaxtdaş* (eynizamanlı), *gözsüz* (kor), *ölümsüz* (əbədi), *düşmənləşmək* (düşməncilik), *bizimləşmək* (bizə aid olmaq), *məktəbçi* (məktəbli) və s.

Neologizmlər dövrün ictimai-siyasi, mədəni, elmi, texniki tərəqqisi bazasında yeni anlayışların ifadə edilməsi əsasında yaranan dil vahidləri kimi öz yeniliyini mənimsənilmə dövrünə qədər saxlayır. Sonralar isə artıq, ümumdil vahidləri kimi işlədilir.

Azərbaycan dilində XX əsrin əvvəllərində *tətilçi, inqilabçı, üsyançı, nümayişçi, işçi, birlik, bərabərlik, qardaşlıq, qardaşlaşmaq, seçki, başçı, iqtisadçı, elançı, yarış, yarışçı, uzaqgörənlik, irqçi, irqçilik* və s. kimi çoxlu sözlər formalaşdırılmışdı. Öz dövrü üçün belə sözlər ümumişlək sayılırdı. Dilçilik ədəbiyyatında bu tipli sözlər ümumdil neologizmləri hesab edilirdi.

Sözyaratma prosesində ana dilinin tələblərinin gözlənilməsi mühüm şərtidir. Bu prosesdə, əlbəttə ki, uyğunsuzluğun olması istisna deyildir. Məsələn, *ölümsüzlük, saqqaldaş, yataqdaş, vaxtdaş, qələmdaş, sinifdaş, elbaşlıq, öyrəniş, bənzəməyiş, səhərlənmək, düşmənləşmək* və digər bunun kimi bir çox sözlər qrammatik cəhətdən etiraza səbəb olmasa da məntiqə özünü doğrulda bilmədiyindən ümumişlək leksikanın tərkibinə də keçə bilməmişdir. Odur ki, sözyaratma prosesində təkcə zahiri morfoloji forma yox, həm də məntiqi, üslubi və orfoepik normalar da gözlənilməlidir (24,s. 91).

Müasir dövrdə də dilimizdə yeni sözlərin işlədilməsi ənənəsi davam etməkdədir. Bu mənada aşağıdakı kimi sözlərin işlədilməsini təsadüfi satmaq olmaz: *ilgili* (əlaqəli), *sayğı* (hörmət), *bilgisayar* (komputer), *telegörüm* (televizor), *dönəm* (mərhlə), *baxış* (nəzər), *saylı* (nömrəli), *açıqlamaq* (şərh etmək), *durum* (vəziyyət), *toplum* (cəmiyyət), *özəl* (xüsusi), *önəmli* (əhəmiyyətli), *öncül* (qabaqcıl), *aşkarlıq* (qlasnostğ) *yetərsay* (kvorum), *bölgə* (region) və s.

Dialekt və şivələrin hesabına söz artımı

Ümumi normativ dilin lüğət tərkibinin inkişafında və yeniləşməsində dialekt və şivələrin mühüm rolu vardır. Yerli nitq areallarında elə sözlər işlənir ki, onların ümumxalq dilində normativ bir vahid kimi işlənməsi lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir göstərir. Əlbəttə ki, hər hansı bir anlayışın doğru, düzgün, aydın, başa düşülən səviyyədə işlədilməsi üçün başqa dillərdən söz almaqdansa və ya uydurmaların yaradılmasına yol verməkdənsə danışıq dilində formalaşmış və özünəməxsus məna mühitinə malik olan leksik vahidlərin qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır. S.Cəfərov bu məsələ ilə əlaqədar qeyd edir ki, “dialektlərdən gələn sözlər təkcə ədəbi dilimizin bədii üslubuna deyil, bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Müxtəlif elmi terminlərin yaradılmasında dialektlər çox böyük rol oynayır. Bu cəhətdən də dialektləri öyrənmək və onların müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin lüğət materialını toplamaq olduqca faydalıdır” (36, s.144).

Dialekt və şivələrdən ümumi normativ dilə daxil olan sözlərə dair aşağıdakı kimi misalları nümunə göstərmək olar: *sarışmaq, ilğım, boygörməsi, üzgörməsi, bişirim, muştuluq, tamarzı, kirmiş, küsənmək, irişmək, umacaq, gənəşmək, kürlük etmək, tıncıxmaq, oləzitmək, simsar, toxtamaq, təntimək, təpimək* (27, s.70-72), *gedərgi, gədik* (28, s.70-72; 28, s.155-158).

Ümumi normativ dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində areal nitqinin mühüm baza olması danılmazdır. Bu zəngin mənbədən istifadə vacibdir. Areal nitqinə məxsus leksik vahidlərin ümumdil səciyyəsi qazanmasında mətbuatın, radio və televiziyanın, bütövlükdə kütləvi informasiya vasitələrinin çox böyük təsiri vardır. Ümumdil səviyyəsində işlənilən bilən leksik

vahidlərin intensivliyi onların mənimsənilməsində aparıcılıq təşkil edir.

Konversiya yolu ilə leksik söz yaradıcılığı

Konversiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası dəyişmə, əvəzlənmə deməkdir. Bu termin iqtisadiyyatda, anatomiyada, fizikada və dilçilikdə işlədilir. Dilçilikdə *konversiya* termini qrammatik mühitə görə sözün mənə funksiyasının dəyişməsi kimi başa düşülür.

Azərbaycan dilində *konversiya* hadisəsi sözlərin substantivləşməsində, atributivləşməsində və adverbiallaş-masında müşahidə olunur.

Substantivləşmə termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası müstəqil olan, mövcud olan, maddi olan deməkdir. Substantivləşmə termini dilçilikdə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin isimləşməsi mənasında anlaşılır. Adətən belə sözlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını və s. əks etdirməkdən çevrilib bilavasitə, əşyanın özünü bildirməyə xidmət edir.

Substantivləşmə bütün nitq hissələrinə xas ola bilər. Dil vahidləri hansı nitq hissəsinə aidiyyətindən asılı olmayaraq ismin ümumi kateqoriyalarına məxsus əlamətləri qəbul etdikdə substantivləşə bilərlər. Bu cəhətdən aşağıdakı nümunələr səciyyəvidir: *yaxşı* (sifət); *yaxşıya* (isim) zaval yoxdur; *beş* (say), *bir* (say); *beşi birə* (isim) *dəyməz*, *biri* (isim) *heçə*; *mən* (əvəzlik) *sən* (əvəzlik); *mənə* (isim), *sənə toxunmazlar*; *aşağı*, *yuxarı* (yer zərfi) *aşağıdan yuxarıya* (isim) *baxarlar*; *baxmaq*, *görmək* (məsdər) *baxmağın*, *görməyin* (isim) öz yeri var.

Substantivləşmənin təyin olunmasında sintaktik üsul da vardır. Bu halda substantiv element isim funksiyasını yerinə yetirir: *Qoca*-sifət; *Qoca* (isim) dənizə baxırdı; *Beş*-say; *Beş*

(isim) mənim bəxtimə düşüb; *Bu-əvəzlik*; *Bu* (isim) mənim payımdır; *Aşağı* (zərf); *Aşağı* (isim) dumandan yaxşı görünür; *Qaç-fel*; “*Qaç*” (isim) felinə şəkilçi əlavə etmək olur.

Şagirdlərə substantivləşməni bu qaydada izah etməklə söz yaradıcılığının həmin növü barədə onlarda təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Artibutivləşmə. Atributivləşmə termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası təyinetmə deməkdir. *Atributivləşmə* təyin yerində işlənən mənasında da qəbul edilir (6, s. 30). *Atributivləşmə* termini dilçilikdə sifətləşmə və ya sifət olmayan nitq vahidinin sifət yerində işlənməsi mənasında anlaşılır. Atributivləşən sözlər bilavasitə sintaktik funksiyasına görə təyin edilir. Substantivləşmədə substantivləşən söz həm ismin qrammatik şəkilçilərini qəbul etməsinə görə və həm də sintaktik funksiyasına görə təyin olunduğu halda, atributivləşmədə əsas meyar sintaktik funksiyaya görə təyin edilmədən ibarətdir. Çünki ismin öz qrammatik şəkilçisi olduğu halda sifətin qrammatik şəkilçisi yoxdur. Sifətlərdə dərəcə bildirən şəkilçilər vardır ki, onlar da sözdüzəltmə hüququndakı elementlər sırasına daxildir. Atributivləşmə əlamətini aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olar: *Daş*-(isim); *daş* (sifət) divar; *dəmir*-(isim, *dəmir* (sifət) qapı; *xeyli* (say), *xeyli* (sifət) adam; *o* (əvəzlik), *o* (sifət) dağlar; *cəld* (zərf)- *cəld* (sifət) hərəkət; *oxumaq* (məsdər)- *oxumaq* (sifət).

Şagirdlərə atributivləşməni bu qaydada izah etdikdə onun mənimsənilməsini təmin etmək asanlaşır.

Adverbiallaşma. Adverbial termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası zərfə çevrilmə deməkdir. Zərfə çevrilmə prosesi də sintaktik funksiyaya görə təyin edilir. Çünki zərfin də özünəməxsus qrammatik şəkilçisi yoxdur. Zərf, bir qayda

olaraq, hərəkətin əlamətini təyin etdiyi üçün, hərəkətə aid olduğu üçün fellə yanaşma əlaqəsi yaradır. Nitq vahidlərinin adverbiallaşmasına daha çox atributiv xarakterli elementlər meyillidir. Digər nitq vahidlərinin adverbial-laşmasında məcazlaşma (epitetləşmə) mühüm rol oynayır. Atributiv xarakterli elementlərə sifətlər və saylar uyğun gəlir: *yaxşı tələbə-yaxşı oxumaq, iti bıçaq-iti yerimək; şirin meyvə-şirin danışmaq* və s.

Adamlar beş-beş, on-on içəri daxil olurlar; Xeyli danışdılar; Bircə-bircə saydılar və s.

Məcazlaşma (epitetləşmə) digər nitq hissələrinə aiddir:

- isimlərdə epitetləşmə: *daş kimi* (durmaq) *yarpaq kimi* (əsmək), *polad kimi* (dyanmaq).

- əvəzlilərdə epitetləşmə: *sənin kimi* düşünmək, *onun kimi* dayanmaq, *sizin kimi* oxumaq.

Adeverbiallaşmanın bu qayda üzrə izahı şagirdlərdə anlaşmanı asanlaşdırır.

Leksik söz yaradıcılığının bütün parametri üzrə arqumentləşdirilməsi bu sahənin öyrənilməsini intensivləşdirir. Eyni zamanda, təfəkkürdə çeviklik yaranmasına təsir edir. Bu isə mənaların aydın dərk edilməsinə və onların məntiqi şəkildə ifadəsinə yardım göstərir. Bunun əməli tətbiqi sinifdə aparılan təcrübədə özünü daha əyani şəkildə doğruldu.

Morfoloji derivasiyanın qaydaları

Azərbaycan dilinin aqlütinasiya sistemi bu dildə morfoloji derivasiya prosesinin genişlənməsinə münbit bir şərait yaratmışdır. Morfoloji söz yaradıcılığı aqlütinativ quruluşda olmayan dillərdə də mövcuddur. Lakin istər analitik, istərsə də

köksözlü (və eləcə də polisintetik) dillərdə morfoloji söz yaradıcılığı türk dillərindəki kimi, xüsusən də Azərbaycan dilində olduğu kimi zəngin deyildir. Azərbaycan dili söz yaradıcılığının tədqiqatçısı S. Cəfərov bu dildə söz kökünə beşə qədər sözdüzəldici şəkilçinin qoşulmaq imkanlarının mövcud olduğunu göstərir həm də bunların 12 növünün olduğuna dair nümunələr verir. Söz sonuna beş sözdüzəldici şəkilçi qoşulmasına dair *boşaltdırılan* (boş-al-t-dır-ıl-an) sözünü misal göstərir.

Azərbaycan dilində söz sonuna beş şəkilçi qoşulmaq imkanlarının mövcudluğu onu deməyə imkan verir ki, bu dildə yeni anlayışların yaranması mühitində söz sonuna daha əlavə sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması potensialı istisna deyildir. Başqa sözlə, dilin daxili potensialı ona imkan verir ki, yeni anlayışların yaranması prosesində söz sonuna daha əlavə sözdüzəldici şəkilçilər qoşula bilsin. Məsələn, Azərbaycan dilində elə sözlərə rast gəlmək olur ki, onların sonuna, hətta altı sözdüzəldici şəkilçi qoşulmaq imkanları mövcuddur .

Söz sonuna birdən altıya kimi sözdüzəldici şəkilçi qoşulmasını aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar:

1) sözün tərkibinə bir şəkilçi qoşulması ad-ad-lı, dad-dad-lı, yağ-yağ-lı, dərin-dərin-li

2) sözün tərkibinə iki şəkilçi qoşulması: qorx-qorx-ul-u, pambıq-pambıq-çı-pambıq-çı-lıq.

3) sözün tərkibinə üç şəkilçi qoşulması: yaz-yaz-ı-çı-lıq, bağ-bağ-la-yıçı-sız.

4) sözün tərkibinə dörd şəkilçi qoşulması: çək-çək-in-dir-ici-lik.

5) sözün tərkibinə beş şəkilçi qoşulması: yağ-yağ-sız-laş-dır-ıçı-lıq.

6) sözün tərkibinə altı şəkilçi qoşulması: duy-duy-ğu-suz-laş-dır-ıl-an (92, 40).

Demək olmaz ki, altı qrup şəkilçinin bütün sözlərin tərkibinə daxil olması mümkündür. Ancaq fakt budur ki, dilimizdə aqlütinasiyanın yaratdığı imkanla əlaqədar söz sonuna silsilə sözdüzəldici şəkilçi qoşulması potensialı mövcuddur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi müstəqil işlənmə mühiti genişləndikcə bu potensialın reallaşma imkanları da artır.

Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığı probleminə dair müvafiq tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur (35; s.63; 34; s.61;).

Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığının tədqiqində diqqətəlayiq cəhət budur ki, burada adlardan ad, adlardan fel, feillərdən fel, fellərdən ad düzəltmə qaydaları ətraflı şəkildə izah olunmuş və tədqiqata cəlb edilən faktların təhlili ciddi mübahisə doğurmur.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığında sözyaratma prosesi aşağıdakı kimi sistemləşdirilir:

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər qrupuna bunlar daxil edilir:

İsimdən isim düzəldənlər:

- lıq (lik,- luq, - lük): *dağlıq, bağlıq, dostluq, meşəlik, otluq, gözlük, dizlik*

– laq(-lək): *duzlaq, yaylaq, çaylaq, qışlaq, qırtlaq*

– ça (-çə): *dayça, qazança, lüğətçə, kəlçə*

-çılıq (-çilik, -çuluq,- çülük): *kasıbçılıq, bağçılıq, yolçuluq, nigarançılıq, baramaçılıq*

– daş: *vətəndaş, yoldaş, sirdaş.*

İsimdən sifət düzəldənlər:

-lı (-li, - lu, - lü) *yağlı, duzlu, dadlı, bəzəkli*

-sız (-siz,- suz,- süz): *yağsız, dadsız, susuz, ağlısız, köməksiz.*

-çı (-çi,-çu,- çü): *arabaçı (oğlan), dəmirçi (Həsən), pambıqçı (qızlar), çayçı (qadınlar), dilçi (alimlər).*

Sifətdən isim düzəldənlər:

-lıq (-lik, -luq, -lük): *yaxşılıq, yamanlıq, pislik, gözəllik, sərinlik*

-dakı (-dəki): *bağdakı (meyvə), evdəki (kitablar), şəhərdəki (binalar)*

la (-lər): *ağlar, qaralar, qırmızılar, yaşlılar*

d) sifətdən sifət düzəldənlər:

-lı (li,-lu,-lü): *ağlı, qırmızılu, göylü, sarılı, allı, yaşılı*

-sız (-siz,-suz,-süz): *sarısız, qırmızısız, ağsız*

Saydan isim düzəldənlər:

-lar(-lər): *yeddiilər, üçlər, qırxlar, iyirmi altılar*

Feldən ad düzəldən şəkilçilər:

-aq (-ək), q (-k): *yataq, qaçaq, ürkək, istək, sınaq, ələk*

-ıq (-ik,-uq, ük): *k qırıq, söküük, batıq, sarıq, bükük, buruq*

-qı (-ki, qu,-kü): *ki,ğu,-gü; pusqu, asqı, seçki, sürtkü, sarğı, vurğu, silgi, bölgü*

-ı, (-i,-u,-ü): *yazı, çəki, ölü, dolu*

-ın (in,-un,-ün): *axın, biçin, qoşun, əkin*

-ım (-im,-um,-üm): *atım, içim, büküm, udum*

-ıntı (-inti,-untu,-üntü): *qırıntı, görüntü, gəzinti, çöküntü, ovuntu*

ıcı (-ici, -ucu, -ücü): *keçici, qırıcı, satıcı, alıcı, baxıcı, qurucu*

-ılı (-ili,-ulu,-ülü): *yazılı, qurulu, bükülü, çəkili, örtülü.*

-qan (-kən,-ğan,-gən): *çalışqan, döyüşkən, qudurğan, pilləkan, çilləkən*

-qın (-kin,-qun,-kün; -ğın,-gin,-ğun,-gün): *qaçqın, soyğun, daşqın, kəskin, uçqun, gərgin, sürgün, dolğun, ölgün, düzgün, azğın, vurğun, ötkün*

-anaq (-ənək): *döyənək, sızanaq, tozaqan, dəyənək, çözənək*

-ar (-ər): *açar, dəyər, kəsər, qaynar, çəpər*

-ış (-iş,-uş,-üş,-yış,-yiş,-yuş,-yüş): *qaçış, duruş, eniş, uçuş, titrəyiş, yollayış, baxış, söyüş, tikiş, arayış, sıçayış, dönüş, büzüş*

-ma (-mə): *düymə, döymə, qıyma, dolma, süzmə, qoşma, qırma, çalma.*

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər:

-la (-lə): *işlə, dişlə, daşla, yağla, sula, pislə, təmizlə, duzla*

(d) -lan (-lən): *dillən, göllən, yağlan, boylan, hirslən, paslan, atlan, bitlən, başlan, aldan*

-laş (-ləş): *pisləş, yaxşılaş, daşlaş, sözləş, dərdləş, aralaş, yumruqlaş, təpikləş, zarafatlaş*

-lat (-lət): *yastılat, aydınlat, aldat, qırıldıat, çıqıldıat, gözlət, gizlət, sızıldıat*

-a (-ə): *sana, qana, dola, yaşa, boşa, dilə, dala*

-al (-əl,-l): *sağal, düzəl, daral, qaral, saral, boşal*

-ar (-ər): *göyər, qızar, otar, ağar, yaşar, bozar*

Feldən fel düzəldən şəkilçilər:

-dır (-dir,-dur,-dür): *güldür, yandır, söndür, qandır, dondur, kəsdür, yazdır*

-t: *ağart, bozart, qurut, doğrult, qopart*

-at (-it,-ut,-üt): *axıt, qorxut, hürküt*

-ır (-ir,-ur,-ür): *itir, keçir, ötür, bışir*

-in (-in,-un,-ün,-n): *görün, sevin, geyin, bəzən, yuyun, daran*

-ış (-ış,-uş,-üş): *qaçış, görüş, dönüş, ötüş, vuruş, büzüş*
Adlardan zərf düzəldən şəkilçilər:

-ca (-cə): *ayrıca, yaxşıca, əvvəlcə, beləcə*

-cadan (-cədən): *yavaşcadan, irəlicədən, öncədən, əvvəlcədən*

-casına (-cəsinə): *mərdcəsinə, qoçaqcasına, dostcasına*

-dan (-dən): *birdən, bərkdən, çoxdan, ucadan*

-da (-də): *ildə, ayda, gündə, qışda, yazda.*

Fəllərdən zərf düzəldən şəkilçilər:

-araq (-ərək): *qaçaraq, qoparaq*

-malı,- məli: *gülməli.*

Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi qeyri-məhsuldardır. Qeyri məhsuldar şəkilçilərin sözlərə qoşulmaq imkanları məhduddur. Ona görə də derivasiya prosesində onlar passiv iştirak edir. Qeyri-məhsuldar (passiv) şəkilçilərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Adlardan ad düzəldənlər:

-ov (öv): *buxov, buzov, alov, kösöv, bütöv, qaşöv*

-a (-ə): *qoza, kündə, baca, kökə, təpə*

-sal: *qumsal*

-axlı: *adaxlı*

-man: *qocaman*

-qar: *ucqar*

-axay: *solaxay*

Fəldən ad düzəldən şəkilçilər:

-inc (inc,-unc,-ünc): *qoxunc, sevinc, gülünc, girinc, qaxınc*

-maca (-məcə): *təpmaca, gülməcə, bilməcə*

-id (-id,-ud,-üd): *öyüd, keçid, ayırd, qurud*

- 3) adlardan fel düzəldən şəkilçilər:
 -ix (ix,-ux,-ün): *açix, pisik, gecik, şirnik*
 -ı (-i,-u,-ü): *acı, turşu, bərki, təngi*
- 4) feldən fel düzəldən şəkilçilər:
 -ız (-iz,-uz,-üz): *əmizdir, damızdır,*
 -ğuz: *durğuz*
 -kəz: *görkəz*
 -tar (dər): *döndər, axtar, göndər*
 -at (-t): *oxşat, oynat*
 -şə (-şə): *göyşə, dinşə, töyşə*
 -a (-ə): *tıxa, sına, dara, ara.*

Morfoloji derivasiya barədə aparılan tədqiqatlarda və hətta ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuş ədəbiyyatda daha çox sözyaratmanın qrammatik (morfoloji) əsasları haqqında bəhs olunur. Onun yazılı və şifahi nitq normalarına münasibəti məsələsi nədənsə kölgədə qalır. Nəzərə alsaq ki, elə sözyaratmanın morfoloji əsaslarına dair fikirlər məhz yazılı dil normalarının üzərində qurulur, onda şifahi nitqə aid normaların yerinin boş qaldığı aydın müşahidə olunur. Halbuki, yazılı dil normaları şifahi dilin səlisliyinə xidmət edir. Odur ki, bütün izahlar və şərhələr yazılı dil qaydaları üzərində qurulduğu kimi, ondan şifahi dilin üzərinə düşən payı da ayırd eləmək vacibdir. Çünki dil öz informasiya vəzifəsini bu iki xəttin üzərində qurmaqla yerinə yetirə bilər.

Morfoloji derivasiya elementləri üzrə təhlil apararkən müəyyən edilir ki, sözyaratma prosesində sözün kök və şəkilçi hissəsi yazıda bir cür ifadə olunur, nitqdə isə fərqli deyiliş forması baş verir. Bu daimi bir prosesdir, nitqin dil strukturu üzərindəki dəyişdirici təsirləridir və həm də dil transformasiyalarının fəaliyyət meydanıdır. Aydındır ki, dildə

transformasiyaların baş verməsi və artması, eyni zamanda, onun informasiyavericilik funksiyasının zəiflədilməsi deməkdir. Ancaq demək olmaz ki, morfoloji söz yaradıcılığında kök-şəkilçi hüduddakı bütün elementlər transformasiyaya xidmət edir. Bəzi elementlər var ki, onlarda transformasiya yoxdur, bəzilərində isə transformasiyalar çoxvariantlıq yaratmağa meyillidir. Ona görə də morfoloji derivasiyanın nitq mədəniyyətinə münasibətini iki əsasda müəyyən etmək lazım gəlir.

Bunlardan birincisi transformasiya baş verməsi müşahidə edilməyən məqamdır. Sözüün kök sonu və şəkilçi əvvəlki mövqeyində transformasiya aşağıdakı hallarda baş vermir:

a) söz kökünün sonu saitlə bitdikdə: *yaxşı-yaxşılaş, meşə-meşəlik, sarı-sarığa, qara-qaraca, həya-həyalı, qorxu-qorxulu, qorxusuz, yeni-yenilik, dəstə-dəstələn* və s.

b) şəkilçi əvvəli saitlə başladığında: *gül-gülünc, dol-dolu, kəs-kəsici, qır-qırış, dur-duruş, çıx-çıxış, qax-qaxınc, çap-çapıq, səp-səpin* və s.

c) söz kökünün sonu novlu *x, ğ, y, l, v, f, h* və sonor *m*, ilə bitdikdə: *bax-baxdır, yax-yaxdır, darıx-darıxdır, dolux-doluxsun, bağ-bağlı, yağ-yağlı, yağsız, sağ-sağlam; yay-yaylaq-yaylum, çay-çaylaq, çaylı, haray-harayla; gül-güllü, könül-könülsüz, səfil-səfillik, çöl-çöllük; sev-sevim, ev-evli, alov-alovlu, qəm-qəmsiz, qələm-qələmli, qum-qumlu; kef-kefli, kefsiz; şəh-şəhli, fərəh-fərəhli, şah-şahlıq.*

ç) söz kökünün sonu *t, c, z, ş, n, j, r* və sonor *n* ilə bitən sözlərə müvafiq *d, c, m, k, g* samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda: *kəs-kəsdır, kəskin; tələs-tələsdır, küs-küsdür, küskün; gəz-gəzdir, süz-süzdür, bez-bezdir, qaz-qazdır, üz-üzdür; qoş-qoşma, yaraş-yaraşdır, barış-barışdır, güləş-*

güləşdir, sürüş-sürüşdür; gör-gördür, qır-qırdır; qan-qandır, qansız, qaraj-qarajsız, senaj-senajsız, tut-tuttur, qurut-qurutdur.

İkincisi, transformasiya baş verən məqamdır. Sözün kök və şəkilçi hissəsində aşağıdakı halalarda transformasiya baş verməsi müşahidə edilir.

a) sonunda kipləşən *q, k, t, d, q, c, p, b* samitləri işlənən sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda: *çarıq-çarıqlı-çarıxlı-çarıqlı; sariq-sarıqda-sarıxda-sarığda; kürək-kürəkdə-kürəxdə-kürəydə, çörək-çörəkdə-çörəxdə-çörəgdə; tut-tutluq-tutduq, hörmət-hörmətli-hörmətdi, söyüd-söyüdlük-söyüddük, dad-dadlı-daddı, saç-saçda-saşda, seç-seçki-seşki, ovuc-ovuclu-ovuşdu-ovujdu, ip-iplik-iflik, cib-cibli-civli.*

b) sonu *z, s, n, r* samitləri ilə bitən sözlərə *l* samiti ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda: *diş-dişlər-dişdər, daş-daşlı-daşdı, göz-gözlər-gözdər-gözdər, səs-səsli səsdi, həvəs-həvəsli-həvəsdi, sultan-sultanlıq-sultannıq, qarlı-qarrı, narlı-narri.*

Məlum məsələdir ki, morfoloji sözyaratma ilə bağlı dərsliklərdə məlumat verilərkən bu tipli dəyişmələr barədə izahlara gəlmək olmur. Ancaq assimilyasiya hadisəsindən danışılarkən belə dəyişmələr assimilyasiyasının təsiri ilə şifahi nitqdə baş verən hadisə kimi izah edilir. Nitq mədəniyyəti baxımından isə bu tipli dəyişmələrə münasibət bildirməsi və onların yazıda və şifahidə necə işlədilməli olduqları barədə ümumi fikir formalaşdırılmalıdır.

Sintaktik derivasiyanın qaydaları

Nominativlər

Sintaktik (analitik) yolla yaranan mürəkkəb sözlərin mühüm bir qismi nominativ vahidlərdən ibarətdir. Nominativ

mürəkkəb sözlərin keyfiyyət cəhəti onunla səciyyələnir ki, bu qəbildən olan sözlər həqiqi mənalılıq bildirir. Bu o deməkdir ki, belə mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasındakı qrammatik əlaqələr öz funksiyasını dəyişdirməmiş qalır. Yəni əgər belə sözlərin komponentləri yanaşma əlaqəsi əsasında birləşmişsə həmin əlaqə özünün qrammatik –məntiqi funksiyasını itirmir. Nominativ mürəkkəb sözlərin idarə əlaqəsi əsasında formalaşan növlərində də idarə əlaqəsi öz qrammatik funksiyasını yerinə yetirir. Bu cür mürəkkəb sözlərin bir vahid kimi formalaşmasının əsas və ən başlıca motivi komponentlərin məna cəhətdən ümumi bir anlayışı ifadə edərək yaxınlaşa bilməsindən ibarətdir. Məhz buna görə də yaxınlaşa bilən müstəqil ifadə vasitələri bir vurğu altında deyilərək bütövləşir və bir vəhdətdə sabitləşir. S.Cəfərov sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərdən bəhs edərkən nominativ mənalarını saxlayan vahidlərin bir vurğu altında deyilməsini əsas əlamətlərdən biri kimi qiymətləndirir.

Sintaktik (analitik) yolla yaranan mürəkkəb nominativlərlə müstəqil mənalılığın saxlanması normaya uyğun sayılan bir keyfiyyət olsa da onu da inkar etmək mümkün deyildir ki, belə sözlərdə tərəflərin müstəqilliyi heç də daimi və dəyişməz qalmır. Çünki ayrı-ayrı müstəqil komponentlər bir anlayış bazasında bir vurğu altında birləşə bilirsə, deməli həmin komponentlərdə keyfiyyət dəyişməsinin baş verməsi də qaçılmaz deyildir. Nəzərə aldıqda ki, Azərbaycan dili aqlütinativ dildir və həmin komponentlərdən sonuncusu affiksallaşdırmağa meyillidir, onda həqiqətən də mürəkkəb tərkiblərdə keyfiyyət dəyişməsinin baş verməsi Azərbaycan dili üçün qanunauyğun bir hal sayılmalıdır. Demək olar ki, mürəkkəb nominativlərin bütün növləri bu ümumi qanunauyğunluq əsasında formalaşır və

ümumi əlamətlərlə səciyyələnir. Mürəkkəb nominativlərin birləşərək bir vahid təşkil edən qismi ümumi əlamətlərə malik olsa da tam müstəqilliyini qoruyan qismi də mövcuddur. Bunlar məfhumu ifadə etmək baxımından bir-birini tamamlayan tərkiblərdən ibarətdir ki, yazılış cəhətdən də bir vahid kimi formalaşan mürəkkəb sözlərdən fərqlənirlər. Belə mürəkkəb sözlər defislə yazılır və hər bir komponent öz vurğusunu saxlayır. Ancaq həmin sözlər anlayış etibarı ilə bir-birini tamamladığına görə onları mürəkkəb vahid kimi nəzərə almaq mümkündür. O da mümkündür ki, nitq intensivliyinin təsiri onların nə zamansa bir vurğu altında səslənərək mürəkkəb vahid kimi formalaşa biləcəyini də istisna etmir. Beləliklə, mürəkkəb nominativləri özlərinin daxili struktur əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Bir-birini mənaca tamamlayan sözlərin yaxınlaşması yolu ilə düzələn nominativlər.

Bu qayda üzrə yaxınlaşan və mürəkkəb vahid təşkil edən nominativlər, bir qayda olaraq, müstəqil vurğu altında deyilir. Orfoqrafiya qaydasına görə bu cür sözlər defislə yazılır. Müstəqil vurğu ilə deyilən və defislə yazılan bu cür nominativ sözlərin mürəkkəb bir tərkib təşkil etməsi onların ümumi anlayış bazasında vahid məna bildirməsi ilə mümkün olur. Belə mürəkkəb nominativləri tərkibinə görə aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

a) eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.

Belə nominativlərdə məna müstəqilliyi saxlanması vacib şərtidir. Onların yanaşaraq bir vahid təşkil etməsi eyni məna daşıyan sözlərin təkrarlanma yolu ilə intensivlik bildirməsindən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlər nitqin emosional və təsirli alınması məqsədi ilə işlədilir. Eyni sözlərin

təkrarı yolu ilə düzələn nominativ mürəkkəb sözlər şifahi nitqin emosionallığını təmin edir. Üslubi-estetik çalarlıq yaradır, bədii mətndə obrazlaşdırma məqamında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni sözlərin təkrarından ibarət olan belə mürəkkəb nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Az-az, çox-çox, yaxşı-yaxşı, pis-pis, asta-asta, kəlmə-kəlmə, tikə-tikə, ovuc-ovuc, narın-narın, yavaş-yavaş, tez-tez, yeyin-yeyin, qoşa-qoşa, yazıq-yazıq, isti-isti, soyuq-soyuq, tələsik-tələsik-, boş-boş, sərin-sərin və s.

b) *yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn*lər.

Yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər də nitqdə emosionallıq, bədii-estetik mətnlərdə və digər nümunələrdə intensivlik bildirmək məqamında işlədilir: *dost-danış, qohum-qardaş, el-oba, bağ-bostan, əl-üz, dil-dodaq, bayır-baca, ev-eşik, dost-aşna, ara-bərə, bağ-bağça, ala-bəzək, biş-saqqal, burun-damaq, qəpik-quruş, qız-gəlin, qışqır-bağır, çığır-bağır, doy-sındır* və s.

c) *əks (zidd) mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn*lər.

Əks-zidd mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər şifahi nitqdə, bədii-estetik nümunələrdə və ictimai-siyasi mətnlərdə ziddiyyətlərin intensivləşmə yolu ilə qabarıqlaşdırılmasına xidmət edir. Belə nümunələrə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *gəc-tez, yaxşı-pis, yaxşı-yaman, aşağı-yuxarı, az-çox, eniş-yoxuş, dərə-təpə, baş-ayaq, ayaq-baş, artıq-əskik, əyri-düz, alt-üst, əvvəl-axır, anrı-bəri, dost-düşmən, böyük-küçük, dal-qabaq, alqı-satqı* və s.

d) *eynimənalı, yaxınmənalı və əks (ziddi) məna bildirən sözdüzəldici şəkildə təchiz olunmuş sözlərin yanaşması ilə düzələn*lər.

Belə mürəkkəb nominativlərdə sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı qrammatik əlaqə yaradır. Ancaq onların sözdaxili funksionallığı mövcud mənanın intensivləşdirilməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Bunlara dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *zibilli-zibilli, ağıllı-ağıllı, aralı-aralı, yağlı-yağlı, duzlu-duzlu, fikirli-fikirli, güllü- güllü, qəmli-qəmli, sulu-sulu, dadlı-dadlı, qorxulu-qorxulu, bahalı-bahalı, əzik-əzik, qorxunc-qorxunc, dalğın-dalğın, yırtıq-yırtıq, cırıq-cırıq, sönük-sönük, ağıl-qaralı, dadlı-dadsız, enişli-yoxuşlu, ucuzlu-bahalı, gecəli-gündüzlü, yamaqlı-yırtıqlı, dadlı-duzlu, toplu-tüfəngli, qollu-budaqlı* və s.

e) *hal şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.*

Azərbaycan dilində şifahi nitqin və müvafiq mətnlərin fikir, məna və estetik intensivliyini canlandırmağa xidmət edən bu cür nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *qol-qola, dal-dala, enişə-yoxuşa, birə-beş, birə-yüz, altdan-altdan, altdan-üstdən, üst-üstə, altdan-yuxarı, eninə-uzununa, başına-gözünə, ac-acına, axırdan-axıra, başdan-başa, yaxından-uzaqdan, eldən-elə, əldən-ələ, dildən-dilə, daşdan-kəsəkdən, eldən-obadan, əldən-dildən, əl-ələ, üz-üzə, göz-gözə, diz-dizə, axşamdan-sabaha, dostdan-danışdan* və s.

ə) *daxili təkrarlanma yolu ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.*

Daxili təkrarlanma yolu ilə yaranan mürəkkəb nominativlərin nitqdə və müvafiq mətnlərdəki funksiyası da emosionallıq bildirməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilində şifahi nitq üçün səciyyəvi olan daxili təkrarlar intensivləşmə üçün daha çox folklor nümunələrində işlədilmişdir. Daxili təkrarlardan, həmçinin, poetizmini canlandırma yaratmaq üçün

yazılı abidələrimizdə də istifadə olunmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında belə ifadə formaları daxili obyektli feillər və ya mürəkkəb feillər, tərz dərəcəsi kimi təqdim olunur.

Daxili təkrar yolu ilə formalaşan nominativlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Oyur-oyur (oynamaq), qayır-qayır (qaynamaq), işım-işım (işildamaq), ilim-ilim (itmək), atım-atım (atılmaq), üzüm-üzüm (üzülmək), əzim-əzim (əzilmək), dilim-dilim (dilimləmək), yarım-yarım (yarılmaq), titim-titim (titrəmək), qatım-qatım (qatlanmaq), uçum-uçum (uçunmaq) və s.

f) *tərəflərdən birinin tərkibinin səs dəyişməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb nominativlər: qırın-qırtı, əzik-üzük, xırda-mırda, uşaq-muşaq, ala-bula, taxta-taxta, yır-yığış, yer-yemiş, qart-qurt, xirt-mirt, adam-udam, ət-üt, qab-qacaq, xamır-xumur və s.*

2. *Analitik model kimi formalaşan mürəkkəb nominativlər.*

a) *analitik model şəklində formalaşmış mürəkkəb nominativlər.*

Belə modellərin analitikliyi onunla müəyyən edilir ki, onlarda təyin edən birinci yox, ikinci gəlir. Təyin olunan isə birinci yerdə işlənir. Mürəkkəb nominativlərin bu qismi artıq söz birləşməsi quruluşundan çıxararaq mürəkkəb söz şəklində formalaşmışlar. Bu cür mürəkkəb sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *ayağıyalın (yalın ayaq), başıaçıq (açıq baş), gözüyumulu (yumulu göz), ağziyekə (yekə ağız), qoluzorlu (zorlu qol), ağzıbağlı (bağlı ağız) və s.*

Belə modellər, eyni zamanda, bəzi toponimlərdə mühafizə olunan analitik quruluşu xatırladır:

Quşqara (Göygöl), Quzeyçirkin (Kəlbəcər), Dondar Quşqu (Tovuz), Zərgər Qıyıqçı (Füzuli) və s.

b) *sözün əvvəlində prefiks kimi işlənən vasitələrin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.*

Belə nominativlərdə birinci tərəfin prefiks kimi işlənməsinin səbəbi onların analitik dinlərə məxsus modellərdən kalka olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində belə nominativlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *yarımqapalı* (полузакрытый), *yarımmüdafişçi* (полузащитник), *yarımkürə* (полушарие), *yarımmüstəmləkə* (полуколония), *yarımrəsmi* (полуофициальный), *yarımsəhra* (полупустыня), *yarımqəstansiya* (подстанция), *yarımillik* (полугодичный), *əleyhqaz* (противогаз), *əleyhtank* (противотанковый), *əks-zərbə* (контрудар), *əks-kəşfiyyat* (контрразведка), *əks-təsir* (противодействие), *əks-hücum* (контратака), *qeyri-qanuni* (незаконный), *qeyri-ixtiyari* (невольный), *qeyri-kafi* (неудовлетворительный), *qeyri-tümkün* (невозможный), *qeyri-rəsmi* (неофициальный), *qeyri-tüəyüən* (неопределенный), *qeyri-üzvi* (неограниченный) və s.

Belə nümunələrdə analitik strukturun saxlanılmasına üstünlük verilir. Bununla belə, həmin tipli sözlərdə birinci tərəflər öz müstəqilliyini itirərək prefiksləşməyə çevrilir.

c) *ikinci komponenti suffiks səciyyəsi daşıyan sözlərin iştirakı ilə düzələnələr*

Bu tipli mürəkkəb nominativlər də kalkalaşma yolu ilə yaranan vahidlər sırasına daxil olur. Onlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *məktəbdənkənar* (внешкольный), *sinifdənkənar* (внеклассный), *qitələrarası* (межпланетный), *millətlərarası* (межнациональный), *əzələdaxili* (внутри-мышечный), *qazşəkilli* (газообразный), *briqadadaxili* (внутрибригадный), *şəhərlərarası* (между-городный), *insanabənzər* (человекообразный) və s.

d) *birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb nominativlər.*

Belə nominativlər yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşır və bir vurğu altında deyimləri mürəkkəb bir vahidə çevrilir: *kosasaqqal, aqromeşə, avtodüşərgə, aqroməktəb, ağbirçək, ağsaqqal, qarasaqqal, balacaboy, ayrıbel, qalınqabıq, qaragöz, qıyıqgöz, südlüplöv, ümumşəhər, fotosəkil* və s.

e) *ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb nominativlər.*

İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki mürəkkəb nominativlər idarə əlaqəsi əsasında formalaşır. Ancaq belə mürəkkəb sözlər ikinci növ təyini söz birləşməsindən fərqli olaraq bir məfhum (anlayış) bildirir və bir vurğu altında deyilərək bir yerdə də yazılır. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *yazqabağı, ayətrafi, bələkbağı, bloküstü, vağzalyanı, qabırğüstü, yolüstü, yorğanüzü, gecəquşu, külqabı, ayaqqabı, çörəkqabı, quşyemi, şumaltı, günaşırı, meşəbəyi* və s.

ə) *tərkibdaxili –a (-ə), -ba (-bə) şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.*

Azərbaycan dilində bu tipli mürəkkəb nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *üzbəsurət, üzbəüz, birbəbir, qarabaqara, dəstəbədəstə, dalbadal, başabaş, boyaboy* və s.

Mürəkkəb nominativlərin tədqiqi və təhlili onların bədii və estetik keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, mürəkkəb nominativlərin təhlili bu cür sözlərin orfoqrafik normalarının sabitləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Repetitlər

Repetitlər sintaktik söz yaradıcılığının bir növünü təşkil edir. Repetit sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası təkrar, təkrar etmək deməkdir. Tədris işi ilə əlaqədar repetit sözünün ayrı-ayrı derivatlarından da istifadə edilir: *repetisiya* (mətn, təkrar etmə, öyrənmə), *repetitor* (məşqçi, zəif şagirdi hazırlayan müəllim), *repetitorluq* (məşqçilik, müəllimlik) .

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi *repetisiya* təkrar yolu ilə formalaşan mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Analitik repetitlər Azərbaycan dilinin qədim sözyaratma ənənələrini özündə yaşadır.

Repetitlərin (təkrarların) formalaşması bu sahədə aparılan tədqiqatlarda sintaktik üsulla sözyaratma prosesinin bir istiqaməti kimi qəbul edilir. Repetisiya yolu ilə yaranmış sözlər özünün formalaşma dövrü ilə əlaqədar fonetik söz yaradıcılığı prosesindən sonrakı, morfoloji söz yaradıcılığından isə əvvəlki mərhələni əhatə edir. Fonetik yolla söz yaradıcılığı elə bir dövrün məhsuludur ki, həmin dövrdə təkhecalılıq mərhələsinin söz yaradıcılığı prosesində ya daxili səs dəyişməsi, fleksiya və ya tonallıq əsasında baş verməklə sözlərin yanaşması, birləşməsi, təkrarı və digər analitik üsullara əsaslanan modellər mövcud olmamışdır. Fonetik söz yaradıcılığı prosesi artan informasiyaları ödəmədiyi mərhələdə isə sözlərin analitik yolla yanaşması başlanır. Bununla da fonetik söz yaradıcılığı mərhələsi özünün fəaliyyətini başa çatdırmış olur. Belə bir mərhələdə sözlərin birhecalılıqdan ikihecalılığa keçidi baş verir. Şəkilçiləşmə dövrü isə ikihecalı müstəqil sözlərdən ya birincisinin, ya da ikincisinin şəkilçi funksiyası daşımından sonrakı prosesin məhsulu kimi meydana gəlir .

Aydın məsələdir ki, istər fonetik və istərsə də analitik söz yaradıcılığı prosesi Azərbaycan dilində öz dövrünü yaşadığından

sonra daha məhsuldar olan aqlütinasiya mərhələsi başlanır. Ancaq dildə həm fonetik söz yaradıcılığının, həm də analitik sözdüzəltmənin izləri, təsirləri və ənənələri yaşamaqda davam edir. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində aqlütinativ (sonşəkilçili) söz yaradıcılığı geniş təhlil və tədqiq edildiyi halda fonetik və analitik söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsinə az diqqət yetirilmişdir.

Sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb repetitlər, xüsusilə folklor nümunələrində öz ritmikliyi ilə emosional çalarlığı qüvvətləndirir, ifadənin obrazlı olmasını qat-qat canlandırır. Bu cəhətdən yazıya alınmış abidə olmasına baxmayaraq xalq dilinin bütün incəliklərini özündə təcəssüm etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında analitik repetitlərin bariz nümunələrini görmək mümkündür:

Yapa-yapa qarlar yağsa yara qalmaz; Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilir; Qolça-qopuz götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər; Gəldin ol kimi, solduran soydur; Sabahdanca yerindən uru durar, əlin-üzün yumadan doqquz bağlamaq, ilən bir qüvvələn yoğurd küvəzlər doyunca tıxa-basa yeyər .

Atalar sözləri, zərbi məsəllər kimi folklor nümunələrində də analitik repetitlər emosionallığın və obrazlılığın ifadə vasitəsi kimi işləyir: *Acam, quyuq acıyam, bağır-öpkə acı deyiləm; Adam aşını-işini bilməlidir; Adam, yanıla-yanıla öyrənir; Allah dəvəyə qanad versə dam-divarı yıxardı; Anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq gəzər; Az idi arıq-uruq, biri də gəldi dabanı cırıq; Barmaq-barmaq oğurlayandan qarış-qarış oğurlayarlar; Borc gülə-gülə gələr, ağlaya-ağlaya gedər .*

Təkrarlama yolu ilə mətnədə intensivlik yaradılması türk poetik dilinin ən səciyyəvi əlamətlərindən biridir. Təkrarların

belə bir keyfiyyətə malik olması türk poeziyasının səciyyəvi əlamətlərindən biri kimi mövcud tədqiqatlarda da qeyd olunur.

Repetitləri daxili quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) eyni sözün təkrarlarından ibarət olanlar: *yaxşı-yaxşı, təmiz-təmiz, dolu-dolu, iti-iti, qucaq-qucaq, dəstə-dəstə, beş-beş, on-on, yüz-yüz, cəld-cəld, yeyin-yeyin, uzun-uzun, artıq-artıq, qucaq-qucaq.*

2) yaxın mənalı sözlərin təkrarından ibarət olanlar: *ağrı-acı, qada-bəla, aydın-aşkar, açıq-aşkar, and-aman, arzu-kam, ata-bala, ata-oğul, axar-baxar, açıq-aydın, ac-yalavac, bayır-baca, bac-xərac, baş-beyin, bişir-düşür, var-dövlət, qabaq-qarşı, qabaq-qənşər, qab-qaşlıq və s.*

3) zidd (əks) mənalı sözlərin təkrarından ibarət olanlar: *böyük-küçük, var-yox, var-gəl, ayaq-baş, baş-ayaq, alt-üst, gectez, yaxın-uzaq, ağır-yüngül, dost-düşmən, dal-qabaq, yalandoğru, əyri-düz, yalan-gerçək, köhnə-təzə, iri-xırda.*

4) hər iki tərəfində sifətdüzəldən –*lı* şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *ağlı-bozlu, ağlı-qaralı, qaralı-göylü, ağlı-qırmızı, ağlı-sarı, adlı-sanlı, allı-yaşılı, allı-güllü, altlı-üstlü, analı-balalı, analı-atalı, bağlı-bağatlı, bağlı-bağçalı, güllü-çiçəkli, qanlı-qadalı, qanlı-qanlı, qarlı-boranlı, qollu-budaqlı və s.*

5) bir tərəfində sifətdüzəldən – *li* şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *ay-ulduqlu, ata-analı, axar-baxarlı, ah-naləli, bağ-bağatlı, bağ-bağçalı, boy-buxunlu, böyük-küçüklü, qaş-daşlı, qədd-qamətli, qəm-qüssəli, dava-qalmaqallı, dəm-dəsgahlı, dərə-təpəli, dedi-qodulu, düz-əməlli, ev-eşikli, eniş-yoxuşlu, zir-zibilli, gül-kollu və s.*

6) tərəflərində sifətdüzəldici *-süz* şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *yersiz-yurdsuz, dilsüz-ağızsız, evsiz-eşiksiz, yurdsuz-yuvasız, könulsüz-könülsüz, arsız-qəmsiz, dərsiz-qəmsiz, əlsiz-ayaqsız, izsiz-soraqsız, barsız-bəhrəsiz, odsuz-alovsuz, qılıncsız-qəməsiz, ağılsız-ağılsız, döyüşsüz-söyüşsüz, xatasız-bəlasız, yersiz-yersiz* və s.

7) tərəflərinin birində sifətdüzəldici *-süz* şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *arvad-uşaqsız, ata-anasız, dost-tanişsiz, ağrı-acısız, dava-şovası, dava-dərmansız, dost-danışsız, ac-susuz, xata-balası, dərə-təpəsiz, dəftər-kitabsız, zurna-balabansı, paltar-palazsız* və s.

8) tərəflərində *-a* (ə), *-ya* (-yə) yönlük hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *o yana-bu yana, daşa-divara, evə-eşiyə, yaxşıya-yamana, qocaya-cavana, aya-ilə, qara-borana, ada-sana, ayağa-başa, eninə-uzununa, yanına yörəsinə, yaxşısına-yamanına, əlinə-ayağına, başlı-başınavə* s.

9) tərəflərində *-a* (-i, -ı, -ü) təsirlik hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *enişi-yoxuşu, dağı-dərəni, çölü-biyabanı, dünyanı-ələmi, aranı-bərəni, ağı-qaranı, qapını-bacanı, çölü-düzü, yaxşını-pisi, yaxşını-yamanı* və s.

10) tərəflərində *-da* (-də) yerlik hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *orada-burada, çöldə-çəməndə, dağda-aranda, daşda-kəsəkdə, yazıda-yabanda, dalda-bucaqda, arada-bərədə, boranda-qarda, çöldə-düzdə* və s.

11) tərəflərində *-dan* (-dən) çıxışlıq hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *əldən-ayaqdan, əldən-dildən, azdan-çoxdan, altdan-üstən, altdan-altdan, çöldən-çəməndən, başdan-beyindən, üzdən-gözdən, daşdan-kəsəkdən, oradan-buradan, dava-qalmaqaldan, söz-söhbətdən, dedi-qodudan, üstən-aşağı, altdan-yuxarı* və s.

12) tərəflərində *-dan* (-dən) yerlik və *-a* (-ə)-, *ya* (-yə) hal şəkilçilərinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *eldən-elə, dildən-dilə, birdən-birə, daldan-dala, oradan-bura, daşdan-daşa, könüldən-könülə, yaxından-uzağa, əldən-ələ, başdan-başa, axırdan-axıra, əvvəldən-axıra* və s.

13) tərəflərində *-a* (-ə), *-ya* (-yə) tərzdüzəldən şəkilçinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *deyə-gülə, gülə-gülə, baxa-baxa, yana-yana, qaça-qaça, vuruşa-vuruşa, əsnəyə-əsnəyə, sarala-sarala, göyərə-göyərə, titrəyə-titrəyə, əsə-əsə, duruxa-duruxa, qızara-qızara* və s.

14) tərəfləri arasında mənsubiyyət və yönlük hal şəkilçisi iştirak edənlər: *əlinə-əlinə* (vurmaq), *dizinə-dizinə* (döymək), *başına-başına* (çırpma), *ağzına-ağzına* (vurmaq), *ağına-bozuna* (baxmaq), *başına-gözünə* (döymək) və s.

15) birinci tərəfində *-ib* tərzdüzəldən şəkilçinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *saralıb-solmaq, deyib-gülmək, dinib-danışmaq, bəzənib-düzənmək, qırılıb-batmaq, coşub-daşmaq, yazıb-yaratmaq, dinib-danışmaq, qatıb-qarısdırmaq*.

16) tərəfində felin *-armaz* (-ərməz) inkar formasının işləndiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *gedər-getməz, dillənər-dillənməz, gedər-gəlməz, dinər-dinməz, oyanar-oyanmaz, dadar-doymaz, alışar-alışmaz, daranar-daranmaz, dayanar-dayanmaz* və s.

17) tərəfində şühuda keçmişin monolitləşmiş *-dı* (-di, -du, dü) şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *dedi-qodu, qaçdı-tutdu, qaçdı-qovdu, qırdı-qaçdı, gəldi-gəlmədi, dedi-demədi, oldu-olmadı, tutdu-tutmadı, qaldı-qalmadı* və s.

18) tərəfində əmr formasının monolitləşmiş *-ım* (-im, -um, -üm) şəkilçisi iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *üüm-üzüm* (üzülmək), *yaram-yarım* (yarılmaq), *titim-titim* (titrəmək),

əsim-əsim (əsmək), *zülüm-zülüm* (ağlamaq), *ölüm-dirim* (savaşı), *ölüm-itim* (dünyası) və s.

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, sintaktik repetitlər Azərbaycan dilində analitizm mərhələsinin məhsulu olsa da sonrakı dövrlərin söz yaradıcılığında repetit modellər öz zəngin ənənələrini davam etdirmişdir. Repetitlərin tədqiqi və təhlili nitq mədəniyyətinin, üslubiyyatın, orfoepiya və orfoqrafiyanın bir sıra vacib problemlərinin aydınlaşdırılması, dəqiqləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi baxımından faydalıdır. Tədris prosesində, xüsusən, nitq inkişafının formalaşdırılmasında, natıqlıq sənətinin lakonikləşməsində, bədii məntlərin obrazlaşdırılmasında repetitlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilində repetitlər zəngin olduğu üçün ayrı-ayrı nitq üslublarında onlardan istifadəni stimullaşdırmaq məqsədi ilə xüsusi bir repetitlər lüğətinin hazırlanmasına da ehtiyac olduğu nəzərə alınmalıdır.

Monolitlər

Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan sözlər forma və məzmun etibarı ilə olduqca zəngindir. Sintaktik söz yaradıcılığının mühüm bir qismi zaman-zaman cilalanaraq nitqin emosionallığını təmin edən monolitlərdən ibarətdir.

Monolit sözü öz mənşəyinə görə yunan dilinə məxsusdur. Söz iki hissədən ibarətdir: *monos-bir, vahid və litos-daş*. Nominativ vahid kimi monolit sözü bütöv daş (qaya) parçası, bütöv tikinti və ya bütöv qayanın qopmuş bir hissəsi mənasını bildirir. Termin kimi isə monolit sözü buütövləşmiş, bərkimiş, vahidləşmiş mənasında işlədilir.

Monolitləri şərh edərkən S.Cəfərov yazır ki, “Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən ünsürlərin tam daşlaşması onun

həm məzmun, həm də formaca inkişafını təmin edir. Bu o deməkdir ki, mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir və onlar mənsub olduğu nitq hissələrinə xas olan xüsusiyyətləri tamamilə itirir. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözlərdən *suiti* sadə söz kimi, *dəvədəlləyi* isə təyini söz birləşməsi kimi hallanır. Bunun kimi, *qarğıdalı, dəstəbaşı, yüzbaşı, ayaqqabı, külqabı, qəlyanaltı, danaburnu* sözləri birinciyə, *küküotu, ayranaşı, yerkökü* və s. sözləri ikinciyə misal ola bilər”.

Monolit mürəkkəb sözlər qrammatik cəhətdən müxtəlif şəkildə formalaşsa da həmin tərkibdə qrammatik əlamətlər öz funksionallığını saxlamır. Buna görə də monolit mürəkkəb sözlərdə qrammatik forma müşahidə edilsə də burada qrammatik forma ancaq zahiri xarakterlidir.

Monolit sözləri daxili strukturuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təkrarlanma yolu ilə formalaşan monolit sözlər.

Təkrarlanma üsulu sintaktik söz yaradıcılığının aparıcı istiqamətlərindən biridir. Təkrarlanma əsasında yaranan sözlərdə komponentlərin təkrarən ardıcıl qoşulması ritmlik və ahəngdarlıq yaradır. Bu cür sözləri formal qrammatik göstəricilərinə görə aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar.

a) feli qrammatik ifadə vasitələrinə malik olanlar.

Feili qrammatik ifadə vasitələri əsasında formalaşan monolitlərdə daha çox əmr və zaman formalarının əlamətlərinə təsadüf olunur. Əmr formasının əlamətlərini daşıyan təkrarlarda, qrammatik vasitələr əsas etibarilə birinci və ikinci şəxslərə aid ola bilər. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *ölüm-itim, görüm-baxım*, (birinci şəxs); *sil-süpür, döy-sındır*,

döyüş-söyüş, götür-qoy, yalvar-yapış, yalvar-yaxar; gətir-götür, ölmə-diril, gör-götür (ikinci şəxs).

Monolitləşmə həmin nümunələri feillikdən çıxarıb müvafiq nitq hissələrinə aid sözlər kimi formalaşdırmışdır. Buna görə də onlar müvafiq ifadə tərkibində özlərinin ad nitq hissələrinə aid funksionallığını bariz şəkildə təcəssüm etdirir: *ölüm-itim dünyası* (sifət), *görüm-baxım eləmək* (isim), *sil-süpür etmək* (isim), *döy-sındır almaq* (zərf), *döyüş-söyüş qoparmaq* (zərf), *götür-qoy eləmək* (isim), *yalvar-yapış eləmək* (isim), *gətir-götür eləmək* (isim), *ölmə-diril yaşamaq* (zərf), *gör-götür dünyası* (isim) və s.

Belə monolitlərin bəzilərində, deqradasiya olunmuş qrammatik əlamət öz formallığını saxlasa da, onun feilliyinin tamamilə itməsi müşahidə edilir. Məsələn, *ölüm-dirim* monolitinin birinci tərkibində feillik müşahidə olunur. İkinci tərkibdə (dirim) isə feillik itdiyi üçün həmin tərkib isim kimi təssürat yaradır. Halbuki, birinci tərəfi fel olan monolitnin ikinci tərkibinin feillə ifadəsi struktur baxımından norma sayılmalıdır.

Qrammatik cəhətdən zaman şəkilçiləri ilə təchiz olunan monolitlərdə də analogi vəziyyət müşahidə edilir. Belə ki, bu cür mürəkkəb sözlərdə komponentlərin hansı zaman şəkilçisi ilə işlənməsindən asılı olmayaraq onlar felə aid zaman bildirmək keyfiyyətini itməklə ad nitq hissəsi kimi funksionallaşır. Belə monolitlərə dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *gedər-gəlməz, görməzə-bilməzə*, (qeyri-qəti gələcəyin inkarı), *qırdı-qaçdı, dedi-qodu, öldü-qaldı*, (şühudi keçmiş), *gəldi-gedər* (qeyri-qəti gələcək) və s.

Bu nümunələrdəki monolitlər də müvafiq ifadələrlə birlikdə işləndikdə onların ad funksiyası aydın müşahidə edilir. *Gedər-gəlməz yer* (sifət), *görməzə-bilməzə getmək* (zərf), *qırdı-*

qaçdı adam (sifət), *dedi-qodu yayan* (isim), *öldü-qaldısı bilinməz* (isim), *gəldi-gedər adam* (sifət).

2. Yanaşma yolu ilə formalaşan monolit sözlər.

Yanaşma yolu ilə formalaşan monolit sözlər Azərbaycan dilində daha zəngindir. Onları öz daxili quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) cümlə şəkilində monolitlər:

Cümlə şəkilindəki monolitlər dildə zaman-zaman nitqin təsiri ilə öz funksiyasını dəyişdirib mürəkkəb söz şəklinə düşmüş vahidlərdən ibarətdir. Belə monolitlər özlərinin struktur tərkibinə görə inkorporasiya səviyyəli vahidlər sırasına daxil edilə bilər. Elmi tədqiqatlardan da məlum olduğuna görə inkorporlaşmada bir neçə cümlə üzvü birləşərək monolit bir formaya düşür və cümlə səviyyəsində işlədilir. Azərbaycan dilindəki cümlə monolitləri isə artıq cümlə kimi öz sintaktik funksiyasını itirərək mürəkkəb söz şəkilində formalaşma mərhələsini keçirmişdir: *hacımənəbax*, *hacıbəribox*, *hacıyatmaz*, *alışdımyandım*, *buküçəmənədargəlir*, *əlinivurma gendədur* (parça növləri). Bu nümunələrdə qrammatik cəhətdən *hacımənəbax*, *hacıbəribox*, *gendədur* sözləri əmr formasının ikinci şəxsinin təkini, *hacıyatmaz* sözü qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını, *alışdımyandım*, mühiti keçmiş zamanın birinci şəxsinin təkini, *buküçəmənədargəlir* sözü isə indiki zamanın üçüncü şəxsinin təkini bildirir. Ancaq onlar monolitləşdiyi üçün qrammatik əlamət formal göstərici kimi işlədilir.

b) söz birləşməsi şəkilində monolitlər.

Yanaşma yolu ilə əmələ gələn söz birləşməsi strukturuna uyğun monolitlərdə artıq yanaşma əlaməti nitqə görə birləşmə ilə əvəz olunmuşdur. Belə monolitlər öz qrammatik funksiyasını dəyişdiyi kimi nominativ mənalarını da dəyişmiş olurlar:

qarayol (cəhənnəm), *qaragün* (məşəqqət), *qarabaş* (kölə qadın), *qarabatdaq* (quş), *qaradolaq* (oğlan), *qarasaqqal* (cavan), *ağsaqqal*, (ehtiram edilən yaşlı kişi), *qaraçuxa* (xəyal), *qılquyruq* (ördək), *qırxbuğum* (buğda), *qırxayaq* (həşərat), *darqursaq* (hövsələsiz), *dargöz* (paxıl), *daşürək* (qəddar), *qayışbaldır* (cin, əcinnə, şeytan), *ağzıbir* (bütöv, möhkəm), *ağzıboş* (sözgəzdirən), *ağzıbütöv* (etibarlı), *ağzıqara* (canavar), *ağzıayrı* (narazı), *ağziyrtıq* (boşboğaz), *ağgünlü* (xoşbəxt), *acıgöz* (həris), *ağciyər* (qorxaq), *yaşılbaş* (ördək), *diribaş* (qoçaq, cəld), *dördgöz* (qorxaq), *quşbeyin* (ağılsız, düşüncəsiz), *istiot* (ədviiyyat), *təkəsaqqal* (kosa) və s.

Birinci növ təyini söz birləşməsi strukturuna uyğun formalaşan monolit mürəkkəb sözlərin bir qismini də ikinci tərəfi fellə ifadə olunan vahidlər təşkil edir. Bu cür mürəkkəb sözlərdə də simvollaşmış yeni məna bildirilir: *itotaran* (avara, işsiz), *yelapardı*, *yelaparan* (yüngül), *yerəbaxan* (çoxbilmiş), *sözgəzdirən* (xəbərçi), *sözgötürməz* (qaba), *sözükeçən* (nüfuzlu), *ürəkaçan* (sevindirici), *məməyeyən* (böyük), *küpəgirən* (cadugər), *beşatılan* (tüfəng), *qurdboğan* (bitgi), *daban-basdı*, *dabanbasaraq* (iti, cəld), *ağılasığmaz* (qeyri-adi), *bacadandüşmə* (hazır), *ityatan* (iri qab) və s.

İdarə yolu ilə formalaşan monolit sözlər

İdarə yolu ilə formalaşan monolit mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyətini ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki vahidlər təşkil edir. Birləşmənin özü vahid bir tərkib kimi, simvolik-məcəzi mənalılıq bildirir. Belə mənalılığı aşağıdakı kimi, nümunələrdə müşahidə etmək olar: *qazayağı* (tibki), *qəlyanaltı* (səhər yeməyi), *qarğıdalı* (bitki), *quzuqulağı*, (bitki), *dəvədabanı* (bitki), *danadişi* (həşərat), *dəvəquşu* (quş), *gözucu*,

ağızucu (ötəri), *barmaqarası* (etinasız), *ayaqqabı* (geyim), *ayıpəncəsi* (bitki), *quşəppəyi* (bitki), *işıqucu* (ümid), *gözaltı* (seçim), *kisədibi* (qalıq vəsait) və s.

Azərbaycan dilində təyini söz birləşməsi strukturundakı vahidlərin bazasında zəngin monolit potensialı formalaşmışdır. Onların bir qismini də birinci tərəfi üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi təsəvvürü yaradan elementlərlə ifadə olunmuş monolitlər təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatında belə sözlər ya təktərəfli təyini söz birləşməsi kimi adlandırılır, ya da təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan söz birləşmələri kimi təqdim edilir (63, s.79; 92, s.166-169).

Azərbaycan dilində belə sözlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *əliağır* (xeyirverməz), *əliaçıq* (səxavətli), *əliboş* (kasıb), *əliyüngül* (imkanlı), *əliuzun* (uğurlu), *diligödək* (günahkar), *qanısoyuq* (adama yovuşmaz), *boynuyoğun* (arsız), *boynubükük* (çarəsiz), *başıqapazlı* (fəqir), *qəlbisınıq* (incik), *qəlbınazik* (həssas), *üzüyumuşaq* (həlim), *üzüdüniük* (etibarsız), *gözüaçıq* (fərasətli) və s.

Monolitlərin nominativ mənadan uzaqlaşmış simvolik-məcəzi mənə bildirməsi mücərrəd təfəkkürün inkişafı ilə bağlıdır. Nitq mədəniyyətinin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti olan belə sözlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi dilçiliyin aktual məsələlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Metaforizmlər

Sintaktik yolla düzələn mürəkkəb sözlərin içərisində metaforizmlərin xüsusi yeri vardır. Metafora mürəkkəb sözlərin yaranmasının, formalaşmasının və stabilləşməsinin təməlinə

çevrilən vacib əlamətlərdən biridir. Metaforik əlamət əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərdə qrammatik və sintaktik vasitələr mövcud olsa da onlar əslində artıq öz funksiyallığını itirmiş əlamətlər təəssüratı yaradır. Belə sözlərin formalaşmasında metaforik əlamət əvvələ keçir və aparıcı xarakterə malik olur. Mürəkkəb sözlərin formalaşması prosesində metafora heç bir xüsusi əlamətlə öz mövcudluğunu təəssüm etdirmir. *Metafora* belə bir xüsusi vasitə kimi formalaşır ki, qrammatik əlaqə və vasitələri üstələməklə gizli şəkildə yeni bir əlaqə vasitəsinə çevrilir. Metafora sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Metafora elə bir ifadə vasitəsidir ki, gizli uyğunlaşmaya səbəb olur, sözləri məcazi mənalar əsasında bir-birinə obrazlılıqla yaxınlaşdırır. (134, s.314; 66, s.150-154; 59, s.98-102; 36, s.97-109).

Mürəkkəb quruluşlu metaforizmlərin formalaşmasında iki aparıcı istiqamət müşahidə olunur. Birincisi, eyni sintaktik tərkibli vahidlərin bazasında yeni mənalı ifadə vasitələrinin formalaşdırılması, ikincisi isə şifahi nitqdə, bədii-estetik nümunələrdə, həmçinin, sosial-siyasi və ictimai məzmunlu mətnlərdə zəruri obrazlaşma və intensivləşmə yaradılmasına olan tələbatdır. (35, s.27-35; 36, s.95-125; 48, s.97-102; 59, s.208-237; 92, s.136-138; 66, s.140-163; 58, s.96-98; 27, s.48-88).

Mürəkkəb metaforizmləri daxili quruluşuna və mənə xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Mürəkkəb metaforizmlərin struktur xüsusiyyətləri

1.Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb metaforizmlər

Mürəkkəb quruluşlu metaforizmlərin əsas xüsusiyyətlərini və səciyyəvi əlamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

a) *təyin və təyinolunandan ibarət olan birləşmələr şəklindəki metaforizmlər: boşboğaz, qaytanqaş, qalınqabırqa, qarabaş, qarabəxt, qaraqabaq, qaradaban, qaradolaq, qarayara, qarayaxa, qarayol, qarakağız, qaragün, qaramal, qarasaqqal, qaraqura, qaşqabaq, qələmqaş, qəmərüz, qızılağac, qızılazar, qaraazar, qızılayaq, qızılbalıq, qızılbaş, qızılboğaz, ağacayaq, qızılquyruq, qızılgöz, qılbaş, qılboğaz, iynəyarpaq, qırğıburun, əlbir, dilbir, qırxayaq, qırxbuğum, qıfılənd, qozbel, diribaş, dördgöz, dördyol, sadəqəlb, sariköynək, iynəyarpaq, şələquyruq, dargöz, danabaş, dikbaş, dikdaban, ağsinal, qarapal, ayqabaq, acgöz və s.*

b) *birinci tərəfi təyinedici sözlərlə, ikinci tərəfi düzəltmə sifətlərlə ifadə olunan metaforizmlər: beşgözlü, dördəlli, onəlli, qələmqaşlı, ayüzlü, şirindilli, daşqəlbli, düzqamətli, sadəqəlbli, daşürəkli, dirigözlü, dikbaşlı, acıdilli, ayqabaqlı, gülüzlü və s.*

ç) *birinci tərəfi təyinedici sözlərlə, ikinci tərəfi ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə ifadə olunan metaforizmlər: Belə sözlərə aid aşağıdakı nümunələr misal göstərilə bilər: bığaltı, ayaqqabı, qarğıdalı, qarğadili, qarınqulu, qəlyanaltı, yüzbaşı, onbaşı, minbaşı, qəhvəaltı, quzucuqlağı, qoyunculağı, maldili, qoçuğaşı, dilucu, dilcavabı, dodaqaltı, evarası, yolüstü, oğrubaşı, ürəkdohuru, xoruzgülü, itburnu, quşəppəyi, itdirsəyi, işıqucu, yazbaşı, yazqabağı, quşbaşı, quşüzümü, dəvədabanı, atüstü və s.*

c) *birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi oxşar elementlə ifadə edilən, ikinci tərəfində təyinolunan söz işlənən metaforizmlər. Belə söz birləşmələri Azərbaycan dilində çoxdur (61, s. 5; 63, s.79; 92, s.64-183; 73, s.150-151).*

Azərbaycan dilində emosionallıq cəhətdən təyini söz birləşmələrindən fərqlənən belə söz birləşmələri öz zənginliyi ilə

diqqəti cəlb edir. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *ağzıbir, sözübir, dilibir, ağzibütöv, ağzıqara, ağziyava, ağziyurtuq, ağzıkəsərli, başıpozuq, ağziyüngül, ağzısürüşkən, başıbağlı, başiyuxarı, üzügülər, arxasıbərək, sözübütöv, başıboş, başıaşağı, başıalovlu, boynubükük, qanıqara, gözütox, qolubağlı, gözüyumulu, diligödək, diliuzun* və s.

d) *birinci tərəfi təyinedici sözlə, ikinci tərəfi feli-sifət feldən ad düzəldən və ya zaman şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərlə ifadə edilən mürəkkəb metaforizmlər: ağl-kəsməz, ağlasığmaz, ağlabatmaz, aravuran, araqarışdıran, aradüzəldən, bacadan-düşmə, başdansovdu, başıpozuq, boğazadöymə, qantökmə, qaradinməz, qaratoran, qəlbiqırıq, dilbilməz, dilədəyər, evyixan, ələbaxım, gözəgörünməz, gözdəymə, ürəkverici, ityatan, itarparan, itoynadan, gəlinboğan* və s.

e) *təkrarşəkili sözlərin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb metaforizmlər: acı-acı, var-gəl, var-yox, dilli-ağızlı, dilsiz-ağızsız, ölüm-dirim, ölüm-itim, çək-çevir, işsiz-gücsüz, gəldi-gedər* və s.

Mürəkkəb metaforizmlərin məna xüsusiyyətləri.

Mürəkkəb metaforizmlərin məna xüsusiyyətləri məcazlanmaya əsaslanır və özünəməxsus zənginliklə təcəssüm olunur. Onların məna xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

a) *tərəflərinin hər ikisində nominativ məna təsəvvür edilən, ancaq bütövlükdə məcazi mənada işlədilən metaforizmlər: ağbirçək* (ehtiram göstərilən yaşlı qadın), *ağsaqqal* (ehtiram göstərilən yaşlı kişi), *qarasaqqal* (ehtiram göstərilən cavan adam), *ağzıqara* (canavar), *qaradolaq* (oğlan),

qırmızıdolaq (qız), *qoluzorlu* (ehtiram bilməyən), *boynuyoğun* (arsız), *işsiz-gücsüz* (avara).

b) *tərəflərinin birində məcazlaşma baş verən mürəkkəb metaforizmlər*: *ağbaş* (araq şüşəsi), *ağzıbərk* (sirsaxlayan), *ağzıbir* (bütöv, sadıq), *ağzıboş* (çoxdanışan), *ağzıdağınıq* (söyüşcül), *ağziyyəri* (narazılıq edən), *ağzıucu* (ötəri), *ayaqüstü* (tələsik), *başıboş* (ağılsız), *qaramal* (inək, camış), *qarınqulu* (çox yeyən), *qılboğaz* (boğazı nazik), *qırxayaq* (həşərat), *qozbel* (donqar), *dilucu* (ötəri), *ələbaxım* (müftəxor), *sözükeçən* (hörmətli, nüfuzlu). Nümunə gətirilən bu sözlərdə birinci tərəflər qismən öz müstəqilliyini saxlayır. Ancaq məcazlaşmada bu komponentlər ikinci komponentlə birlikdə metaforun balanslaşma təşkil edir.

ç) *tərəflərin hər ikisində məcazlaşma baş verən mürəkkəb metaforizmlər*: *başıqapazlı* (fəqir), *başialovlu* (həyəcanlı), *başıpozuq* (nəzarətsiz), *arxasıtək* (himayədarlığı olan), *boğazadöymə* (yoxsulluq), *boynuburuq* (çarəsiz), *qanıçək* (qəddar), *qanıacı* (bədxasiyyət), *qanıqara* (kefsiz), *qanısoyuq* (etinasız, adamayovuşmaz), *qanışirin* (mehriban), *qaradaban* (uğursuz), *qarayol* (cəhənnəm), *qaragün* (bədbəxt), *qəlbiqara* (qısqanc), *itotaran* (avara, sərgərdan), *işıqucu* (ümid), *itoynadan* (məzhəkəçi), *gendədur* (parça), *gəlinbarmağı* (üzüm), *qulaqkəsmək* (aldatmaq), *acgöz* (həris) və s.

c) *sinonim məna bildirən mürəkkəb metaforizmlər*: *quşürək –ağürək-ağciyər-gözüdürd* (qorxaq), *ayaqüstü-atüstü* (tələsik), *boynuburuq-boynubükük* (çarəsiz), *boşboğaz-ağziyirtiq –ağziyöyçək* (çox danışan), *ağzıbərk –ağzıbir* (etibarlı), *ağziyirtiq-ağziyərtov* (hərzə danışan), *ağzişəkərli-ağziyəçər* (nüfuzlu, zabitəli), *alınaçıq-xoşsifət-açıqürəkli* (mehriban), *bacadandüşmə-göydəndüşmə* (hazır), *ağzıucu-dodaqucu-dilucu*

(ötəri), *ətiacı-qaniacı* (adamayovuşmaz), *gönüqalın-qalın-qabırğa* (həssas olmayan), *acgöz-qarınqulu* (doymayan), *dinməz-söyləməz-qaradinməz-dilsiz-ağızsız* (fağır), *qaytanqaş-qələmqaş* (qaşınazik) və s.

d) *omonimlik bildirən mürəkkəb metaforizmlər*: *ağbaş* (saçı ağarmış, yaşlı) – *ağbaş* (araq), *abirçək* (birçəyi ağarmış qadın)-*ağbirçək* (ehtiram göstərilən yaşlı qadın), *ağzıqara* (ağzının rəngi qara olan) –*ağzıqara* (canavar), *ağızucu* (ötəri) – *ağızucu* (etinasız), *ağır ayaq* (ləng, tənbel)-*ağırayaq* (hamilə), *başıboş* (ağılsız)-*başıboş* (ərsiz qadın), *boyudolu* (canlı, kök)-*boyudolu* (hamilə), *qayışbaldır* (nazikbaldır)-*qayışbaldır* (cin, əcinnə), *diliuzun* (razı)-*diliuzun* (çoxdanışan), *dodaqucu* (saymazyana)-*dodaqucu* (ötəri), *gözəgörünməz* (gizlin)- *gözəgörünməz* (ilahi varlıq), *üstüörtülü* (bağlı)-*üstüörtülü* (xəlvət) və s.

e) *antonim mənalı mürəkkəb metaforizmlər*: *əlidolu* (imkanlı), *əliboş* (yoxsul, fəqir), *qaniacı* (adamayovuşmaz), *qanışirin* (mehriban), *qaragünlü* (bədbəxt), *ağgünlü* (xoşbəxt), *qarasaqqal* (cavan), *ağsaqqal* (yaşlı), *gözütox* (təmənnəsiz) *gözüac* (həris), *diliacı* (bədxasiyyətlə), *dilişirin* (xoşxasiyyətlə), *əliağır* (xəbis)-*əliyüngül* (xeyirxah), *gözüaçıq* (fərasətli), *gözübağlı* (fərasətsiz), *ürəyiyumşaq* (həlim), *ürəyidaş* (qəddar), *ürəkaçan* (xoşagəlimli), *ürəksixan* (kədərli), *ağırayaq* (tənbel), *yüngüləyaq* (cəld, qoçaq), *ağırxasiyyətlə* (təmkinli), *yüngülxasiyyətlə* (bayağı), *acudil* (bədxasiyyətlə), *şirindil* (xoşxasiyyətlə) və s.

Mürəkkəb metaforizmlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi dilimizin söz ehtiyatlarının, semantik potensialının, həmçinin, üslubi-emosional təbiətinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mürəkkəb metaforizmlərin öyrənilməsi həm də nitq

mədəniyyətinin formalaşması və normalarının stabilləşdirilməsi baxımından maraqlıdır.

Hibridlər

Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərin bir qismini hibrid leksemlər təşkil edir. Hibrid sözlər başqa-başqa dillərə məxsus olan sözlərin yanaşması və birləşməsi əsasında formalaşır. Hibrid termini mənşəcə latın dilinə (hibrida) məxsusdur. Mənası müxtəlifcinsli növlərin birləşməsindən və çarpazlaşmasından əmələ gələn məhsul kimi başa düşülür (134, s.127). Hibrid termini daha çox təbiət elmlərində, xüsusən, biologiyada və botanikada geniş işlədilir. Dilçiliyə də bu termin təbiət elmlərindən alınaraq tətbiq edilir. Hibrid termini dilçilikdə özünü mənaca tamamilə doğruldu. Çünki hər bir dildə başqa-başqa dillərin elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Onların birləşməsi və yanlaşması yolu ilə söz düzəldilməsi isə istisna deyildir. Dilçilikdə, hətta hibrid terminindən “hibrid dillər” anlayışını ifadə etmək üçün də istifadə edilir. Afət Qurbanov “hibrid dillər” anlayışı ilə əlaqədar yazır ki, “hibrid dillər” cəmiyyətin ayrı-ayrı milli tərkib nümayəndələrinin iqtisadi, siyasi və digər əlamətləri ilə bağlı formalaşır. Hibrid dillər adı ünsiyyət, əlaqə üçün yaradılmışdır. Məsələn, hind okeanı adalarında əmələ gəlmiş hibrid dillər, əsasən, ingilis, fransız, ispan, portuqal və holland dillərinin materiallarından istifadə edib yerli əhali ilə danışmaq, müxtəlif sahələrdə əlaqə yaratmaq nəticəsində əmələ gəlmişdir (76, s. 259-260).

Azərbaycan dilinə tarixən ərəb-fars dillərindən müxtəlif fəaliyyət sahələrinə dair sözlər daxil olunmuşdur. XIX əsrdən Azərbaycan dilinə rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Avropa

dillərində işlənən sözlər daxil olmağa başlamışdır. Müasir dövrdə Azərbaycanın Avropa məkanı ilə inteqrasiya mühiti genişlənməyə başlamışdır. Odur ki, Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən, artıq, sözlər qlobal informasiya mühitində müstəqil şəkildə keçə bilər.

Azərbaycan dilindəki hibrid mürəkkəb sözləri öz mənşə tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan və rus-Avropa mənşəli sözlər
2. Azərbaycan və ərəb-fars mənşəli sözlər
3. Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər
4. Azərbaycan-rus-Avropa-ərəb-fars mənşəli sözlər

Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olan Avropa sözləri rus dilində həmin dilin daxili tələblərinə uyğunlaşdığından Azərbaycan dilində də onlar çox zaman rus dilindən daxil olan alınmalar kimi qəbul edilmişdir (74, s.146; 69, s.26-63; 91, s.120-139; 79, s.144-146, 58, s.29-34).

Eyni arqumenti ərəb-fars alınmalarına da şamil etmək mümkündür. Belə ki, uzun tarixi dövrlər ərzində Azərbaycan dili ərəb və fars dilləri ilə kontaktda olmuşdur. Bu kontaktın bazasında ictimai-siyasi, mədəni-məişət və əməli fəaliyyət sahələri durduğu kimi əxlaqi, etik, dini və ideoloji amillər də aparıcı yer tutmuşdur. Ərəb-fars alınmaları artıq öz keçidini XX əsrin əvvəllərindən başa vurmuşdur. Çünki həmin dillər Azərbaycan dili üçün öz informasiya əhəmiyyətini, demək olar ki, itirmişdir.

Azərbaycan dilindəki mürəkkəb hibrid sözləri öz quruluşuna və mənşə tərkibinin ənənəvililiyinə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi təhlil etmək olar:

1. *Azərbaycan və rus-Avropa mənşəli sözlər*

a) birinci tərəfi Azərbaycan dili elementi ilə ifadə olunanlar: *yarımstansiya, altproqram, altsistem, aşağımalekulyar.*

İsmi hibrid sözlərin digər bir qismi əlavəli mürəkkəb sözlərdən ibarətdir: *boru-prokat, böyrək-aorta, buxar-trubin, tıxac-kalibr, dəmir-beton* və s. Bu tipli hibrid sözlər ona görə əlavəli mürəkkəb sözlər adlandırılır ki, onların birinci tərəfi əslində, ikinci tərəfin mənasını tamamlamağa xidmət edən əlavə kimi işlədilir (35, 156; 120, s.37; 70, s.50-52).

Birinci tərəfi Azərbaycan dili elementi ilə ifadə edilən hibrid sözlərin mühüm bir qismi atributiv funksiya daşıyan sözlərdən və ya düzəltmə sifətlərdən ibarət olur: *azvibrasiyalı, azvoltlu, azkarbonlu, azkomponentli, azkonsentratlı, azkontrastlı, azmetrajlı, qısametrajlı, altivalentli, altıkorpuslu, alçaqvoltlu, açıqtipli, aşağıvalentli, aşağıvoltlu, beşverstlik, beşvalentli, beşqramlı, beşelektrodlu, beşkiloqramlıq, beşkorpuslu, beşmetrlik, beşlampalı, beştonluq, birbloklı, biratomlu, birbriqadalı, birvalentli, birvintli, birkadrlı, qısafokuşlu, çoxvalentli, çoxseriyalı, çoxtirajlı, yüksəkvoltlu.*

b) birinci tərəfi rus-Avropa elementləri ilə ifadə olunanlar:

Belə sözlərin ikinci tərəfi rus dili variantındakı ikinci hissənin Azərbaycan dilindəki adekvatı və ya qarşılığı kimi işlədilir. Bunlar, bəzi hallarda, kalka və ya yarımkalka da adlandırılır (107, s.61; 70, s.232; 116, s.106; 91, s. 103-120). Belə mürəkkəb sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *avtoqoşqu, avtodayanacaq, avtodərnək, avtodükan, aviabirləşmə, aviayanacaq, avtoyürüş, avtoçən, avtodüşərgə, avtoqatar, avtoqələm, radioqovşaq, radioqurğu, fotosərgi, veloyürüş, videoyazı, videotezlik, aerokirşə, aerosəpin, aerosüzgəc* və s.

Birinci tərəfi rus-Avropa mənşəli hibrid sözlərin digər bir qismi isə əlavəli mürəkkəb söz şəklindəki ifadə vasitələrindən ibarətdir: *aqrar-əmək, aqrar-kənd, aqronom-üzümçü, aqronom-tərəvəzçi, vaqon-ev, vakuum-süzgəc, vakkum-əyləc, vertikal-burğu, qamma-dəmir, alfa-zərrə, alfa-dəmir, amorf-kömür, anti-göbələk, beta-dəmir, aqronom-arıçı* və s.

Birinci tərəfi rus-Avropa elementləri ilə ifadə olunan hibrid sözlərin ikinci tərəfində ya atributivlik bildirməyə xidmət edən *-ıcı, -ma, -an* şəkilçili sözlər, ya da affiksəl funksiyalı *-yanı-oxşar, -bənzər, -arası, -kənar, -ətrafi, - daxili, - qabağı, -altı* kimi sözlər işlədilir və ya *videogücləndirici, absorbsiyaedici, absorbsiya-olunma, avtobusqayırma, avtoverici, avtoyükləyici, avtomobilqayırma, avtomobil-quraşdıran, adsorbsiyaedici, adsorbsiyaolunma, aparatqayırma, asfaldöşəyən, benzinayıran, betontökən, betondaşıyan, biletəoxlayan, biletsatan, bintsarıyan, bulkabişirən, briqadadaxili, bombaşəkilli, vağzalaltı, vağzalqabağı, vağzalyanı, veneraətrafi, vintəbənzər, amöbəbənzər, vintəoxşar, rayondaxili, sinifdənkənar, palentlərarası, plandan-kənar* və s.

Dilçiliyə dair tədqiqatlarda *-arası, -kənar, -oxşar, -bənzər, -yanı, -qabağı, daxili* kimi ifadə vasitələrinin mürəkkəb söz daxilində derivativ funksiya daşması barədə mülahizələrə də rast gəlmək olur (80, s.84; 75, s.51-60; 142, s.20-57).

2. *Azərbaycan və ərəb-fars mənşəli sözlər* tərkibində Azərbaycan və ərəb-fars mənşəli elementlər iştirak edən sözlərdən atributiv mənəlilik, xüsusilə, üstünlük təşkil edir. Belə sözlərin ikinci komponentlərində birbaşa derivativ səciyyəli – *arası, -aşırı, -oxşar, - bənzər, -sayağı, -varı, -qabağı, - uyğun* kimi elementlər də iştirak edir. *Ruhoxşayan, rutubətölçən, siyahıyaalma, silahqayırma, təzyiçölçən, təkzibedilməz,*

təsbitedici, xəbərdaredici, həmişəyaşar, hərəkətverici, çoxnövlü, çoxmənalı, çoxmərtəbəli, çoxhədli, ikihecalı, insansevər, icraedici, işşaedici, iştahaçan, işiğadavamlı, təsərrüfatdaxili, hüceyrədaxili, hüceyrətrafi, hücumqabağı, şöbələrarası, imtahanqabağı, insanabənzər, insanaoxşar, mərtəbə-arası, məhəllədaxili, qanunauyğun, dəzğahvarı, dərvişvarı, şəhərsayağı, sarıvarı, vaxtaşırı, həftəaşırı, xalqlararası və s.

3. *Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər: elektroçərrahiyyə, stereoşəkil, hidroinşaat, abrazav-maye, aviainşaat, aviakəşfiyyat, aviaməlumat, aviamüəssisə, aviamütəxəssis, aviamühərrik, avianəqliyyat, aviasəyahət, aviaxətt, avtonəqliyyat, aqrar-iqtisadi, aqrar-istehsal, aqrar-sənaye, aqrar-texniki, aqrar-xammal, aqrobədi, aqroqayda, aqroməktəb, aqrosənaye, aqroşəhər, admiral-mühəndis, aero-iqlim, aeroşəkil, alfa-hissəcik, anti-maddə, antinüvə, anti-həqiqət, anticism, zooməntəqə, zoomağaza, videonəzarət və s.*

Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli hibrid sözlər Azərbaycan dilində daha çox isim kimi formalaşmışdır. Müəyyən məqamlarda isə bu tipli mürəkkəb sözlər arituv səcyyə də daşıya bilir (*aqrar-iqtisadi həyat, aqrar-texniki vəziyyət, aqrar-sənaye məhsulları* və s.).

4. *Azərbaycan-rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər. Aviamühərrik-qayırma, aviacihazqayırma, aerofotoşəkilçəkmə, bioidarəedici, bioidarəolunan, fotoşəkilçəkmə* və s.

Bu tipli hibrid sözlər kəmiyyət etibarını ilə nisbətən azlıq təşkil edir. Ancaq sahələrarası inteqrasiya şəbəkəsi genişləndikcə bu cür hibridlərin pənetsialının artacağı istisna sayılmamalıdır. Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, hibrid mürəkkəb sözlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi həmin tipli söz və terminlərin orfoepik və orfoqrafik normalarının

müəyyənləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi və stabilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli. Azərbaycan dilində hibrid sözlərin potensialı artıqca onların norma baxımından qaydaya salınması tələbatı da ortaya çıxır. Bu tələbatın ödənilməsi işinin normaya uyğunlaşdırılması terminoloji lüğətlərin hazırlanması işində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İKİNCİ BÖLMƏ

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ DERİVATOLOJİ QAYDALARIN ÖYRƏDİLMƏSİ İLƏ ŞAĞİRD LƏRİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində və elmi-metodik ədəbiyyatda derivatologiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti məsələləri.

Fonetik derivasiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti

Ümumtəhsil məktəblərinin dərslərində fonetik derivasiya xüsusi bölmədə izah olunmur. Ancaq müəyyən izah və şərhlər vardır ki, onlarda fonetik derivasiyaya aidiyyəti olan maraqlı məqamlara rast gəlmək mümkündür.

Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinifində tədris edilən “Ana dili” kitabında aşağıdakı kimi nümunələr maraqlıdır:

1) birhecalı fonetik parçalar verilir, onların kombinasiyalarından mənalı sözlər düzəldilir: *ta-at*; bu fonetik parçalardan *at* və *ata* sözləri düzəldilir. Birinci sinif şagirdinə

sual verdikdə ki, *ta* və *at* səs birləşməsindən hansı sözləri düzəltmək olar: şagird asanlıqla *at* və *ata* sözlərini düzəldə bilər.

2) mənalı sözlər heca qaydası üzrə bölünür, birinci hecanı təşkil edən sait səs sözdən ayrılır: *a-ri*, *a-lın*, *A-lı*, *i-ti*, *i-lan*, *ö-rüş*, *ö-yüüd*, *ö-küz*, *ü-zün*, *ü-mid*, *o-dun*, *o-ba*, *ağ-a*, *a-ğac*. Şagirdə sual verdikdə ki, bölünən hissələr məna bildirirmi? Şagird asan cavab verə bilər ki, bölünən hissələr ayrılıqda məna daşımır. Onları birləşdirdikdə isə sözlər mənalı elementlərə çevrilir. Beləliklə, şagirdin həm məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, həm də nitqsi səlisləşir və aydınlaşır.

3) sözlərin daxili elementlərində dəyişiklik aparmaqla mənalı vahidlər yaradılır: *al-əl*, *ət-at*, *il-it*, *on-ot*. Bu dəyişkənlik şagirdlərin təfəkkürünü, həm də nitqini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

4) əşyanın şəkli verilir, əşyanın adının bəzi hərflərinin yerində qara dairə göstərilir. Yazılmayan hərfi şagird müəyyən etməli olur: *y··a·* (yumaq), *yar · a ·* (yarpaq), *ul · u ·* (ulduz), *də ə* (dəvə), *d··an* (dovşan), *o· a ·* (ocaq), *· a · ı* (qaşığı) (10, s. 22, 24, 26 30, 32, 36, 40, 42, 68,76).

Şagird qara işarələrin yerinə lazım olan hərfləri (səsləri) bərpa etməklə təfəkkürünü inkişaf etdirir, nitqini isə səlisləşdirir.

İkinci sinfin “Azərbaycan dili” kitabında da şagirdin diqqətini gələcəkdə şərh oluna bilən fonetik söz yaradıcılığına istiqamətləndirmək üçün əhəmiyyət daşıyan aşağıdakı kimi nümunələrin verilməsi diqqəti cəlb edir.

1) sözlərin tərkibində daxili səs dəyişməsi: *yad-yod*; *bol-bil-bal*; *tay-toy*, *dön-don-dən-din*; *tər-tor-tir*, *baş-beş-biş*, *məktəb-məktub*.

2) sözün tərkibindəki birinci elementin dəyişməsi: *soyuq-toyuq, bir-gir, ət-at, qaz-saz, qar-dar* (10, s.10,30).

Dəyişən elementləri şagird müəyyən edir. Belə bərpa üsulu ilə şagirdin intellektual istensialını genişləndirməklə nitqinin səlisləşməsinə də yardım göstərilir.

3-cü sinfin “Azərbaycan dil” kitabında fonetik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan misallar verilə də söz sonunda bəzi samitlərin (*d-t, k-g, ç-c, q-x*) tələffüzünə dair nümunələr göstərilir ki, bunlar da şagirdlərin düzgün nitq normalarına yiyələnməsi baxımından maraqlıdır: *qanad-qanat, tufəng-türənk, ağac-ağaç, ocaq-ocax* (15, s. 57). Doğrudur bu cür sözlərin düzəltmə olub-olmamasını müəyyən etməklə samitlər üzrə baş verən dəyişmələrin təyin olunması çətinlik yaratmamalıdır. Dəyişiklikləri şagirdlərə başa salmaq və sonra onların diqqətini bu cür nümunələrin tapılmasına yönəltmək sözlərin düzgün tələffüz edilməsi baxımından maraqlıdır.

4-cü sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində söz tərkibində fonetik vahidlərin yeri məsələsi ilə əlaqədar sonu qoşa samitlə bitən: *sirr, xətt, dürr, haqq*, sözlərinin yazılışına aid izahlarda maraqlı bir cəhət diqqəti cəlb edir (16, s.105). Burada maraqlı budur ki, verilən sözlərin hamısı mənşəyinə görə ərəb dilinə məxsusdur, işlədilmə mühitinə görə bunlar Azərbaycandilli vahidlərdir. *Sirr, xətt, dürr, haqq* sözlərinin Azərbaycan dilində omoform variantı yoxdur. Odur ki, onlara saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda söz sonundakı qoşa samitlər dəyişmir: *sirr-sirri, xətt-xətti, dürr-dürrü, haqq-haqqı*.

Bu sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda söz sonunda qoşa samitlərdən biri *nitqə* görə ixtisar olunur: *sirr-sirlər, xətt-xətlər, dürr-dürlər, haqq-haqdan*. Bu ona görə baş

verir ki, Azərbaycan dilində *nitqə* görə üç samit səsin bir mövqedə işlənməsi tələffüzdə ağırlıq yaradır. Ancaq *hiss* sözünün Azərbaycan dilində *his* (*qurum*) fonetik oxşarı vardır.

Odur ki, hər iki sözün eyni cür, eyni qaydaya tabe edilib işlədilməsi düzgün nəticə vermir. Bunun üçün də ərəb mənşəli *hiss* sözünə həm saitle, həm də samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda söz sonundakı iki *ss* dəyişmir: *hissi* (idrak), *hisslər*.

Azərbaycan dilindəki *his* sözü isə adi qaydada sait və samit başlanğıclı şəkilçi qəbul edir: *hisi* (təmizləmək), *hisdən* (yaxa qurtarmaq).

Dərslikdə maraqlı sual qoyulur: *hisslər* sözünün kökü necə yazılır: Bu sözə- *lər* şəkilçisi artırıqda sözün kökündə hansı dəyişiklik baş verir? (16, s.105).

Şagird müstəqil şəkildə düşünməli, suala aydın, düzgün, dolğun cavab tapıb məntiqli izah verməlidir. Cavab çox da asan deyildir. Ona görə müəllimin müdaxiləsi ilə düzgün cavab müəyyən edilib məntiqli izahı şagirdlərin özlərinə həvalə etmək onların təfəkkürü ilə nitqi arasında əlaqə yaradılmasına təminat verə bilər.

Fonetik söz yaradıcılığına aiddiyyəti olan *qov* (16, s.155) və *yaz* (16, s.167) sözlərinin məna xüsusiyyətlərinə dair tapşırıqlar da maraqlıdır. Şagird *qov* sözünün daha ümumişlək variantı olan *qovmaq* (fel) mənasını asanlıqla tapa bilər. Ancaq onun *od* (çaxmaq-qov) ismi mənasını lüğətdən müəyyən edə bilər. *Yaz* sözünün müxtəlif mənalarını tapmaq isə asandır. Burada *yaz* (fəsil) ismi ilə *yaz* (yazmaq) feli qarşılaşdırılır. Ancaq şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün, nitqdə tonallığa (intonasiyaya) görə fərqlənməni aydınlaşdırmaq üçün belə də sual qoyula bilər ki, bu sözlər *tona* (intonasiyaya) görə

necə fərqlənir? Hansı nitq hissəsinə aid olduqda *ton* (intonasiya) zəif olur, hansında güclü?.

Beləliklə, şagird həm eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid olduğunu təyin edir, onları tonallığa görə fərqləndirir və ədəbi tələffüzün (tələffüz normalarının) incəliklərini ayırd etməkdə çətinlikləri aradan qaldıra bilir.

5-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslində də 4-cü sinfin kitabında olduğu kimi fonetik söz yaradıcılığının aidiyyəti təxmin edilən *xətt, sirr, fənn, hədd, zidd* (burada *hiss* sözü yoxdur) və məcazlaşmaya görə fərqlənən eyni fonetik tərkibdəki müxtəlif mənalı sözlər (*düz-dogru-düz-düzmək*), (*bal-qiymət, bal-ərzaq, bal-rəqs*) nümunə gətirilir (17, s.56, 82).

6-cı sinfin “Azərbaycan dili” dərslində fonetik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan elə də maraqlı nümunələrə təsadüf edilməmişdir. Yalnız burada *yaz* feli ilə *yaz* isminin əlaqəsi olmamasından danışılır (18, s.18). Onda sual yaranır: -Bəs necə olur ki, eyni köklü sözlər müxtəlif məna bildirir? Bu nəyin hesabınadır? (Əlbəttə, tonallığın, intonasiyanın). Sualların belə qoyuluşu şagirdlərdə həm qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır, həm də onlarda nitq normalarına marağın gücləndirilməsinə səbəb olur.

7-ci sinfin dərslində fonetik söz yaradıcılığını təcəssüm etdirən nümunələr verilmir, yalnız zərf və feli bağlamanın izahında sözlərin intonasiyaya görə fərqlənərək zərfə və feli bağlamaya aid olmasını bildirən nümunələrdə fonetik söz yaradıcılığı üçün maraqlı görünən məqamlar vardır. Belə ki, məsələn, *qaçaraq, çaparaq*, kimi nümunələrdə vurğunun axıncı hecaya düşməsi ilə zərf, ikinci hecaya düşməsi ilə feli bağlama bildirilməsi göstərilir: *qaçard/q gəldi* (zərf), *qaçd/raq*

gəldi (feli-bağlama), *çaparaq gəldi* (zərf), *çapıraq gəldi* (feli-bağlama) (19, s.103).

Bu fərqlərin ayırd edilməsində çətinlik baş versə də şagirdlər müəllimin köməyi ilə əvvəlki siniflərin dərsliklərində göstərilən *qov, yaz* (4-cü sinif), *düz* (5-ci sinif), *yaz* (6-cı sinif) sözlərin intonasiyaya görə fərqlənməsinin nümunəsində zərfi və feli-bağlamayı ayırd etməklə çətinlikləri aradan qaldıra bilərlər.

b) 8-ci, 9-cu siniflərin dərsliklərinə sintaksisə aid bölmələr daxil edildiyindən turada fonetik söz yaradıcılığına aid nümunələrə təsadüf olunmur (20, s. 105).

10-cu sinfin dərslik kitabında söz yaradıcılığından bəhs edilərkən söz yaradıcılığının əsas üsullarının aşağıdakılardan ibarət olduğu göstərilir: *leksik üsul, morfoloji üsul, sintaktik üsul*. Burada fonetik üsul xüsusi olaraq səciyyələndirilmir. Ancaq sözlərin tərkibində fonetik dəyişmə yolu ilə və tonallığa görə (intonasiyaya görə) fərqlənən nümunələr göstərilir ki, bu da şagirdlərin diqqətini fonetik söz yaradıcılığının başa düşülməsinə yönəltmək baxımından maraqlıdır. Məsələn, dərsliyin 71-ci səhifəsində *tələ-dələ, zaman-saman, dağ-sağ-çağ-bağ-tağ* kimi nümunələr verilərək burada sözün mənasında dəyişiklik yaradan səslərin aydınlaşdırılması və eyni zamanda, *kal-kol, göl-gəl, kal-göz, dad-dar, yar-qar* kimi sözlərdə səs əvəzlənməsi ilə müşayiət edilən fonemlərin izah edilməsi tələb olunur (22, s.71). Doğrudur dərsliklərdə fonetik söz yaradıcılığının əsasları şərh edilmir. Ona görə də belə nümunələrin özünü fonetik söz yaradıcılığına dair faktlar kimi şagirdlərə izah etmək çətinlik törədə bilər. Ancaq bu cür nümunələrin dərsliklərdə verilməsi şagirdlərdə eyni kökdən yaranan sözlərin izahına maraqlıdır. İstər-istəməz şagirdlərin

eyni kökdən yaranan və bir-birindən mənaca ayrılan sözlərin necə əmələ gəlməsi barədəki potensial sualları müəllimi aydın və düzgün cavab axtarmağa vadar edir.

11-ci sinfin dərsləyi dilin morfoloji quruluşuna həsr edildiyindən burada fonetik söz yaradıcılığına dair materialların izahı və mənimsədilməsi nəzərdə tutulmamışdır (23).

Dil sistemində söz yaradıcılığının universal bir hadisə olduğunu nəzərə alaraq onun ümumtəhsil məktəblərində tədris edilməsinə pozitiv cəhətdən yanaşılması tamamilə məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Çünki məktəbdə kök və şəkilçi öyrədilirsə kökün özündə quruluşun və dəyişmənin öyrədilməsi məntiqə uyğundur. Köklərin dəyişməsinin öyrədilməsi isə etimoloji təhlilin uydurmalar, gümanlar və qeyri-məntiqi bünövrə üzərində aparılmasını istisna edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ 5-ci sinfin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlər etimologiyanın ilkin anlayışı ilə məlumatlandırılır (17, s. 93).

Fonetik söz yaradıcılığının öyrədilməsi, həmçinin, şagirdlərdə *fonetik normaların mənimsənilməsinə, onlarda məntiqi düşüncənin formalaşmasına, yazılı və şifahi nitqin düzgün qurulmasına stimül yaradır.*

10-cu sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində doğru olaraq qeyd edildiyi kimi, “Dilin bütün sahələrində, fonetik sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, daxili qanunauyğunluqlar əsasında müəyyənləşən normalar var. İnsanların həmin normalara yiyələnməsi və gündəlik ünsiyyətdə ona əməl etməsi nitq mədəniyyətidir. Nitqin gözəlliyi normalara formal əməl olunmasında deyildir. Nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışığ aydın və dinləyənin və ya dinləyənlərin qavrayışına uyğun gəlməli, anlaşılmalıdır” (22, s. 96).

Elmi və pedaqoji metodik mənbələrdə fonetik derivasiya məsələlərinə, demək olar ki, ciddi şəkildə münasibət bildirilmir. Lakin bəzi hallarda, fonetikaya aidiyyəti olan tələffüz məsələləri barədə fikir və mülahizələrin söylənməsinə rast gəlmək mümkündür. Bu mülahizələrdə sözlərin yazılışı və deyilişi arasındakı fərqlərin araşdırılması əsas yer tutur. Halbuki fonetik söz yaradıcılığının öyrədilməsinin nitq mədəniyyətinə münasibəti təkcə bununla məhdudlaşmır. Fonetik söz yaradıcılığının mənimsədilməsində birinci prinsip şagirdlərdə *intellektual potensialın və məntiqi təfəkkürün formalaşdırılmasından ibarətdir*. Şagird düşünür, öz təfəkküründə fonetik söz yaradıcılığının nümunələrini formalaşdırır, daha sonra isə təfəkkürdən sözə keçid baş verir. Söz isə tələffüz olunur, deyilir və yazılır. Bununla da nitq mədəniyyətinin üç elementi bir vəhdət təşkil edir: 1) məntiqi təfəkkür; 2) söz yaradıcılığı; 3) sözün deyilişi və yazılışı. Mövcud mənbələrdə fonetik derivasiya üzrə nitq mədəniyyətinin axırıncı, üçüncü elementi daha çox nəzərə alınır. Əksər tədqiqatlarda vurğunun yerini dəyişməsi ilə sözün mənasında dəyişiklik baş verməsindən (dolma/-do'lma, bağlama/-bağla/ma) (6, s.119), söz tərkibində səslərin tələffüzə tabe edilib dəyişdirilməsindən (müşdəri, xəsdə) sonu *x* və *q* ilə bitən ikihecalı sözlərin düzgün tələffüzündən (solux, darıx, yarıx, burax, vurnux, qatıq-qatıx, qaşiq-qaşix, yazıq-yazıx) (44, s.135), tələffüzdə *t-d* səslərinin yerdəyişməsindən (bulud-bulut, usta-usda, qanad-qanat, kənd-kənt, palıd-palıt) (46, s. 3, 47, s. 143) bəhs edilir.

Bu ondan irəli gəlir ki, fonetik söz yaradıcılığı mövcud dərsliklərə xüsusi bir mövzu kimi daxil edilməmişdir. Belə bir

mövzunun dərsliklərə daxil edilməsi, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından, əlbəttə ki, maraqlı olardı.

Leksik derivasiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti

Ümumtəhsil məktəblərinin “Azərbaycan dili” dərsliklərinə leksik yolla söz yaradıcılığı xüsusi bir mövzu kimi daxil edilməsə də leksik vahidlərin mənimsədilməsi ilə bağlı məqamların izahı xüsusi bir maraq doğurur. Birinci sinfin «Ana dili» kitabında sözlərin mənalarının anlaşılması və mənimsədilməsi məqsədi ilə əşyanın şəkli verilir, adın yazılışında hərfərdən bəzilərinin yeri boş qalır. Əlbəttə ki, bütün əşyaların hamısının adları şagirdlərə tanış olmaya bilər. Ona görə şagird şəkli diqqət yetirə-yetirə adda buraxılmış hərfələri tapıb sözü bərpa etməkdə çətinlik çəkmir. Əgər əşya şagird üçün tanış deyilsə müəllimin köməyi ilə əşyanın adı deyilir və hərfələri bərpa etmək şagirdin öhdəsinə düşür. Burada nitqin inkişafı üçün bir neçə məqam vardır. *Birincisi*, əgər əşya şagird üçün tanışdırsa dərhal şəkli görə əşyanın adı tapılır və buraxılmış hərfələr şagirdin özü tərəfindən bərpa olunur. Bu halda şagirdin zehni qabiliyyəti fəaliyyətdə olur, məntiqi təfəkkür adın əşyaya uyğun bərpasını təmin edir. *İkincisi*, şagird özü əşya adını bərpa edərsə onun düzgün deyilişinə də nail olmalıdır. Tutaq ki, şagird Qərb regionunun sakinidir. Onda *dövşan* adını *doşan* və ya *doysan* şəklində səsləndirməsi ehtimalı baş verə bilər. Bu halda, müəllimin müdaxiləsi ilə sözün leksik normaya müvafiq olaraq *dövşan* şəklində deyilmiş tələb edilməlidir. Şagirdin təfəkküründə söz *dövşan* şəklində həkk olunursa onun yazılı forması da eyni şəkildə ifadə olunacaq. Bu halda şagird ona nail olur ki, onun məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, təsəvvürü genişlənir, sözün yazılışı və

deyilişi arasında bərabərliyin qorunmasına nail olur. Beləliklə, dilin informasiya vəzifəsinin yerinə yetirilməsi tələbi baş tutmuş olur. *Üçüncüsü*, əgər əşya şagirdə tanış deyilsə müəllimin köməyi ilə şagird əşyanı öyrənir, adı bərpa edir. Bu halda şagirdin söz ehtiyatı artır, tanış olmadığı əşyaları öyrənir. Bundan sonra isə öyrəndiyi sözün tələffüz və yazı normasını mənimsəyir. Birinci sinfin “Ana dili” dərslində belə *adlar tar, balta, ələk, əskər, kəpənək, dələ, lələk, rəndə, qılnc, qaşığı, əqrəb, balıq* və s. kimi əşya şəkillərinin nümunəsində verilir (9, 22, 24, 26, 28, 30, 32).

İkinci sinfin dərslində sözlərin daxilindəki hərflərin ardıcıl yerləşməsi üzrə sözlər düzəldilməsi tələb olunur. Məsələn, *cavanar* sözünün tərkibindəki elementlərdən *can, ana, an, var, ar* kimi sözlər düzəltmək mümkün olur. Eyni qayda üzrə *gilənar* sözündəki elementlərdən *gil, gilə, nar, ar, çarpayı* sözündəki elementlərdən *çarp, ay, ayı, ar, televizor* sözündəki elementlərdən *tel, el, ev, iz, zor* kimi sözlər düzəltmək mümkün olur (14, s. 30). Bu cür kombinasiyalar üzrə söz düzəldilməsi ilk növbədə, şagirdlərin *intellektual fəallığını artırır*, eyni zamanda, onların *nitqinin lüğət fondunu zənginləşdirir, həmçinin sözlərin düzgün nitq norması üzrə yazılı və şifahi formaları arasındakı variantlığı aradan qaldırır*.

Dərsləyin başqa bir yerində şagirdlərə bundan bir az mürəkkəb qaydada oxşar nümunələrin düzəldilməsi barədə tapşırıq verilir. Aşağıda göstərilən sözlər yanaşı yazılır və qarşıdakı ardıcıl olmayan birinci sözün son hissəsi ilə ikinci sözün əvvəlki hissəsinin yanaşdırılması ilə söz düzəldilməsi tələb olunur:

şuar

çəmən

qatar	payız
tülkü	lavaş
çiçək	təkrar
ləpə	mələk
mağaza maral	
sual	biton (14, s. 204).

Şagird düşünür, özünün intellektual fəallığını hərəkətə gətirir və sözləri belə müəyyən edir:

Şıar-payız (arpa), *qatar-lavaş* (tarla), *tülkü-çəmən* (küçə), *çiçək-mələk* (çəkmə), *ləpə-təkrar* (pətək), *mağaza-biton* (zabit), *sual-maral* (alma).

Bu qayda üzrə sözyaratmada şagirdin intellektual fəallığı artmış olur, onda analitik təfəkkürün inkişafının rüşeymləri formalaşır. Nəticədə şagirdin söz ehityatı artır, nitq qabiliyyəti inkişaf edir, yazılı və şifahi nitq arasında vəhdət yaranması təmin edilir.

Üçüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərslində leksik söz yaradıcılığı xüsusi bir mövzu kimi verilmir. Lakin sözün məcazi mənəviliklərinə və çoxmənəviliklərinə dair anlayışlar barədə ilkin məlumatlara rast gəlmək olur. Məsələn, dərsləyin 42-ci səhifəsində *boş* sözünün məcazi mənəviliklərinə bildirməsi ilə əlaqədar verilən *boş* (içə boş olan), *boş danışıq* (mənasız danışıq), *boş iş* (əhəmiyyətsiz iş), *boş ip* (müvəqqəti bağlanmış) kimi nümunələr maraqlıdır (15,s.72). 76-cı səhifədə soyuq və göz sözlərinin çoxmənəviliklərinə dair verilən nümunələr də şagirdlərin məntiqi və intellektual təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir: *soyuq-soyuq hava*, *soyuq yanaşmaq*; *ayaq-küçənin ayağı*, *kəndin ayağı*; *baş-kəndin başı*, *dağın başı*; *göz-*

bulağın gözü, dolabın gözü, çalmaq-ot çalmaq, toy çalmaq (15,s.76) və s.

Burada nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından mənaların fərqləndirilməsi və onların qarşılığının tapılması, sözlərin yazılı və şifahi nitq üçün normativlərinin dəqiqləşdirilməsi nə qədər əhəmiyyətlidirsə leksik söz yaradıcılığı baxımından mənə ardıcılığının, həmçinin semantik əlaqələrin ayırd edilməsinə diqqəti yönəltmək də o dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Dördüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində leksik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan çoxmənəlilikə dair anlayışların mənimsədilməsi məqsədi ilə verilən nümunələr bir daha davam etdirilir. Həmçinin, burada şagirdlərin intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə sözlər arasındakı semantik əlaqələrin müstəqil müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Bu cəhətdən *qələm* sözünün müxtəlif mənalarda işlədilməsinə dair çalışma maraqlıdır. Burada tələb olunur ki, şagird “*qüdrətli qələm*”, “*limon və sitrus bitkilərinin qələmi*”, “*əyri yonulub düz yazan qələm*” anlayışlarını həm fərqləndirə bilsin, həm də onların arasındakı daxili əlaqələri müəyyən edə bilsin (16, s.155).

Burada, həmçinin *qov* sözünün və *yaz* sözünün müxtəlif mənalarda işlədilməsinə aid nümunələr tapılmasına dair verilən tapşırıqlar da nitq inkişafı və leksik söz yaradıcılığı baxımından maraqlıdır (16, s.167).

Şagird lüğətin köməyi ilə müəyyən edir ki, *qov* iki mənədadır. Birincisi isim kimi işlədilən *qığılcım* mənəsindən, ikincisi isə fel kimi işlədilən *rədd edilmək, uzaqlaşdırmaq* mənəsindən ibarətdir.

Yaz sözü ilə əlaqədar mənalar da bu tiplidir. Birinci mənada *yaz* fəsli anlaşılır, ikinci mənada isə *yazmaq* feli bildirir. Bunların mənaları arasındakı fərqləndiriciliyin isə intonasiyadan ibarət olduğu anlaşılır. Şagird müəyyən edir ki, ismi sözlər adi intonsiya ilə deyilir, feli sözlər güclü intonsiya ilə ifadə olunur. Bununla da şagird nitq mədəniyyətinin tələbini sözlərin yazılış və deyiliş qaydaları üzrə təmin edir, həmçinin, leksik söz yaradıcılığı baxımından intonasiya ilə fərqlənən omonimlilik barədəki anlayışı mənimsəmiş olur.

Beşinci sinfin “Azərbaycan dili” dərslində leksik söz yaradıcılığına dair nümunələrin sayı artırılmaqda davam edir. Burada, *ayaq, ağız, qol, dil, əmək, burun, düz, bal* kimi sözlərin çoxmənalılığına dair nümunələr verilir, həm də bilavasitə, leksik sözyaratmaya aidiyyəti olan neologizmlərdən bəhs edilir. Neologizmlərə aid aşağıdakı kimi nümunələr misal göstərilir: *soyad* (fəmiyyə), *bölgə* (rayon, ərazi), *olay* (hadisə), *durum* (vəziyyə), *uçaq* (təyyarə), *çağdaş* (müasir), *dabankeş* (ражок), *cangüdən* (телохранитель), *nəfəslük* (форточка), *açığıba* (открытка), *aşıqlamaq* (şərh etmək, izah etmək), *yenidənqurma* (перестройка), *aşkarlıq* (гласность), *soydaş* (vətəndaş), *yetərsay* (кворум), *özəlləşmə* (xüsusişləmə), *soyqırım* (репрессия).

Beşinci sinfin dərslində neologizmlərin verilməsi həm nitqin inkişafı, həm də dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin mənimsənilməsi baxımından maraqlıdır. Burada nitq mədəniyyətinə aidiyyəti olan məsələ mənaların sözdəki ümumi anlayışlarla bağlılığından ibarətdir. Bu mənaların dərk olunaraq mənimsədilməsi nitqin rəvanlığını təmin edən başlıca amillərdən biridir (96, s. 107).

Altıncı sinfin “Azərbaycan dili” dərslində leksik söz yaradıcılığı baxımından maraqlı olan bir məqam konversiyaya aid nümunələrin verilməsidir. Nümunələrdə verilən *gümüş, daş, igid, qərib* kimi sözlərin isim və sifət yerində işlədilməsinin aydınlaşdırılmasında məna keçidlərinin xarakteri nəzəri cəlb edir (18,s.74). Belə ki, məsələn, dildəki bütün sözlərin hamısı yox, onların müəyyən qismi isim və sifət yerində işlənirsə, burada “nə üçün” sualı meydana çıxır. “Nə üçün”ün izahı isə şagirdin intellektual potensialının və nitq qabiliyyətinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Əlbəttə, müəllim bu “nə üçün” sualının cavabına özü hazır olmalıdır. Cavab budur ki, dilin ilkin mərhələsində eyni sözün müxtəlif mənələrdə və ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olunaraq işlədilməsi prosesi mövcud olmuşdur. Çünki yeni anlayışlar yeni sözün yaranmasını tələb etdiyi məqamda dil yeni sözlərin yaranmasına hazır olmamışdır. Odur ki, eyni söz bazasında ya intonasiya ilə, ya da funksiyaca fərqlənən mənələr əmələ gəlmişdir. Nümunə kimi göstərilən sözlərdə də həmin ənənənin davamı müşahidə edilir. Göründüyü kimi, dil öz qədim ənənələrini itirməyə yox, onu varisliklə davam etdirməyə meyllidir.

Yeddinci sinfin “Azərbaycan dili” dərslində konversiya tipli nümunələrin şəbəkəsi bir daha genişləndirilir. Sifət-zərf, zərf-isim, zərf-say, zərf-feli bağlama kateqoriyaları üzrə paylaşan nümunələrin ayırd edilməsinin tələb olunması leksik söz yaradıcılığı və nitq mədəniyyəti baxımından maraq doğurur. Şagirdin əvvəlki sinifdə konversiya (mənanın funksional dəyişməsi) barədə aldığı məlumat yeddinci sinfin dərslində verilən *axşam, səhər, gecə, gündüz, əvvəl, axır* (isim-zərf), *gözəl, açıq, cəld* (sifət-zərf), *az, çox, xeyli* (say-zərf), *qaçaraq,*

çaparaq (zərf-feli bağlama) kimi nümunələrin ayırd edilməsini asanlaşdırır. Bütün bunlar yeni mənaların mənimsənilməsi, həmçinin, onların yazıya və nitq normalarına uyğunlaşdırılması baxımından əhəmiyyətli bir addımdır.

Səkkizinci sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyi *sintaksisə*, doqquzuncu sinfin kitabı *mürəkkəb cümləyə* aid olduğundan burada leksik derivasiya məsələsi barədə bəhs edilmir.

Onuncu sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində isə leksik üsulla sözyaratma barədə xüsusi bəhs edilir. Burada göstərilir ki, “Dildə sözlərin öz əvvəlki mənasından fərqli olan yeni məna kəsb etməsinə leksik üsulla sözyaratma deyilir. Məsələn, *Ay* sözü Yerin peykini və onun Yer ətrafında fırlanma dövrünü (30 gün) ifadə edir” (22, s.93).

Bu dərslərdə leksik norma barədə də ayrıca bəhs olunur. “*Leksik norma* hər bir şəxsdən sözün mənasına bələd olmağı, onu düzgün yerində işlətməyi tələb edir. Söz öz yerində işlənmirsə, deməli, fikir düzgün ifadə olunmur və nitq mədəniyyətinin tələbi pozulur” (22, s.123).

Dərslərdə həmçinin maraqlı bir məqam da vardır ki, o da leksik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan “özləşmə” məsələsindən ibarətdir. Burada göstərilir ki, XX əsrin 20-30-cu illərində *qurultay*, *bildiriş*, *görüntü*, *seçki*, *ildönümü* kimi yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Sonrakı mərhələdə isə *çimərlik*, *duracaq*, *saxlancaq* (maliyyə termini), *əyləc* (tormoz), *dönəm* (mərhələ), *qaynıq* (mənbə), *özəlləşmə* (xüsusiləşmə), *nəfəslik* (форточка), *açıqca* (открытка), *bölgə* (ərazi), *soyqırım* (репрессия) və s. (21,126) sözlər formalaşmışdır.

On birinci sinfin “Azərbaycan dili” dərslisiyi morfolojiyaya həsr olunduğu üçün burada leksik söz yaradıcılığı məsələsinə toxunulmur (23).

Ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanmış “Azərbaycan dili” dərsləklərində leksik söz yaradıcılığına dair məlumatların xülasəsi bundan ibarətdir.

Elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə leksik yolla söz yaradıcılığına aid nümunələrdən bəhs olunmasına rast gəlmək olur. Ancaq ayır-ayrı mənbələrdə leksik söz yaradıcılığı sistemli şəkildə verilmir. Leksik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan nümunələr şərh olunsada onlarda nümunələrin ardıcılığına demək olar ki, diqqət yetirilmir. Halbuki, leksik söz yaradıcılığının ardıcıl, sistemli izahı leksik normaların gözlənilməsi, mənaların mənimsənilməsi, nitqin aydın, məntiqli ifadəsi və intellektual təfəkkürün inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.Əfəndizadə, N.Əhmədov, Ə.Kəlbəliyevin, S.Vahidovun müəllifi olduqları “Ora məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi” adlı kitabda leksik söz yaradıcılığı məsələsi bir qədər geniş götürülür. Burada leksik söz yaradıcılığına aid məsələlər “leksik-morfoloji” yolla söz yaranması (yəni sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə söz yaranması), “leksik-sintaktik” yolla söz yaranması (yəni mürəkkəb sözlərin yaranması) və “leksik-semantik” üsulla (mənalardan dəyişməsi ilə sözlərin yaranması) kimi təqdim edilir. Bu təqdimatda leksik söz yaradıcılığına aidiyyəti olan nümunələr üçüncü bölməyə (“leksik-semantik” üsul) daha çox uyğun gəlir. Bu bölmədə *yolçu* sözünün *dilənçi* və *yol yoldaşı* mənalarını bildirməsi nümunə kimi göstərilir. Söz yaradıcılığına dair “morfoloji-sintaktik” üsul adı altında bir

bölmə də verilir ki, burada bir sözün bir nitq hissəsinə keçməsi barədəki nümunələr nəzərdə tutulur. Belə nümunələrin (məsələn, *yaxşı-sifət*, *zərf*, *iti-sifət*, *zərf*, *gündüz-isim-zərf* və s.) (41, s. 206) daha çox konversiya hadisəsinə aidiyyəti vardır. Konversiya öz xarakterinə görə leksik söz yaradıcılığına məxsus hadisə hesab olunmalıdır (92,s.140).

Ənvər Abbasov, haqlı olaraq yazır ki, “Azərbaycan dilinin leksikologiyası, semasiologiyası, frazeologiyası ayrı-ayrı sahələrdir. Lakin məktəb kursunda onlar sintez edilərək “Leksika” başlığı ilə şagirdlərin anlaq səviyyəsinə uyğun şəkildə verilir. Yaxud sözün tərkibi, söz yaradıcılığı da Azərbaycan dilinin sahələridir. Lakin şagirdləri sözün tərkibi, sözün yaradılması prosesi ilə tanış etmək, onları bilavasitə praktik nümunələr üzrə iş aparmağa istiqamətləndirmək üçün həmin sahələr də birləşdirilmişdir” (1,s. 17-20). Burada maraqlı fikir leksikanın xüsusi bir fənn kimi nəzərə alınması və derivasiya prosesinin kompleks şəkildə öyrədilməsinə imkan yaradılmasıdır. Derivasiyanın kompleks öyrədilməsi bu prosesin ardıcılığının təmin edilməsi və derivasiya prosesi ilə əlaqədar nitq normalarının sistemli tədris edilməsi deməkdir. Bu halda, şagirdlərin *intellektual potensialını canlandırmaq, onların məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək, yazılı və şifahi nitq normalarının mənimsədilməsini asanlaşdırmaq və intensivləşdirmək mümkündür.*

Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amillər, ələbətə ki, təkcə hər hansı mövzunun öyrədilməsində komplekslik baxımından yetərli sayılmamalıdır. Bunlardan biri də təlimdə istifadə edilən yeni üsullardan ibarətdir. Mütəxəssislərin, aparıcı pedaqoqların, peşəkar müəllimlərin

fikrincə, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün, nitq qabiliyyətinin canlandırılması üçün yazılı və şifahi nitq normalarının mənimsədilməsi üçün müəllim tərəfindən interaktiv (fəallaşdırma) metodların tətbiqinin, sinif yarışlarının təşkil edilməsinin, sərbəst mühakimə yürütmək imkanlarının yaradılmasının da çox mühüm əhəmiyyəti vardır (82,s. 43; 83, s.51; 2, s.47, 49, 3, s. 50, 16, s.26; 23, s. 45-96; 85, s. 13-17; 41, s. 22).

Elbəyi Maqsudov omonim sözlərin mənaca mənimsənilməsində və onlarda tonallığın asan fərqləndirilməsində şagirdlərin zehni qabiliyyətinin fəallaşmasına imkan yaradan maraqlı bir üsuldən istifadə edir. Omonim sözləri “ekiz cümlələr” adlandırdığı eynitərkibli cümlələrin daxilində işlədir: “Get tut gətir” (meyvəni gətir), “Get tut gətir” (tutub gətir); “Ovçu üzürdü” (suda üzürdü), “Ovçu üzürdü” (ovun boğazını üzürdü); “Mən topu gətirdim” (oyun topu), “Mən topu gətirdim” (atəş silahı) (78, s.43).

Bu kimi nümunələr, ləbəttə, şagirdlərin intellektuallığını artırmaqla onlarda sözlərin mənasını dəqiqləşdirməyə, eyni tərkibli sözlərdəki fərqləndirici əlamətləri aydınlaşdırmağa xüsusi bir meyl yaradır. Bu metodların hər biri nitq normalarının mənimsənilməsi və şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi baxımından xüsusi bir əhəmiyyət daşıyır. Bunlar lazımlıdır, təkcə ona görə yox ki, şagird hansısa fənni daha yaxşı mənimsəyə bilsin, lazımdır ona görə ki, məktəb təkcə savadlı adamlar yetişdirmir, həm də gələcəyin çevik düşüncə sahibi olan rəhbərlərini, siyasətçilərini, alimlərini, ziyalılarını, cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olan elit təqəbəsini hazırlayır. Bunun üçün çevik düşüncə qabiliyyətinin, aydın, ardıcıl, məntiqli nitqin

formalaşdırılması günün tələbidir. Buludxan Xəlilov haqlı olaraq yazır ki, “Nitqin mədəni olması, nitq normalarına əməl etmək, məntiqli və rəbitəli danışmaq, saymadığımız digər neçə-neçə tələblər dilin zənginliyini üzə çıxarır, onu sevdirmir və praktik olaraq yaşadır. Odur ki, həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə müəllimin nitq mədəniyyəti fənni tədris olunmalıdır” (67, s.29).

Ümumtəhsil məktəblərində leksik derivasiyanın kompleks şəkildə və ardıcıl tədris olunması leksik vahidlərin özünün mənimsədilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, şagird bilməlidir ki, dilin səviyyələri hansı meyarla təyin olunur. Deyək ki, şagird “Fonetika” bəhsini keçir. Buradakı ardıcılığı öyrənir. Saitlərin və samitlərin mövcudluğu, onların müxtəlif kombinasiyaları fonetik sistemi təşkil edir. Deməli, dilin fonetika bəhsi odur ki, bu sahənin öz struktur elementləri var. Bu struktur elementlər sait və samitlərdən ibarət olan nitq vahidləridir. Leksikanın struktur vahidləri sözlərdir. Morfologiyanın struktur vahidləri sözlərə qoşulan şəkilçilərdir. Sintaksisin struktur vahidləri söz birləşməsi və cümlələrdir. Semasiologiyanın xüsusi struktur vahidləri yoxdur. Semasiologiya mənadır. Məna həm fonemlərdə, həm leksemlərdə, həm morfemlərdə və həm də sintaktik vahidlərdə mövcuddur. Frazelogiyanın özünün struktur elementləri yoxdur. Frazelogiya məcazi mənalar üzərində qurulur. Məcəzilik daha çox sözlərdə, söz birləşməsi və cümlələrdə mövcuddur. Öz struktur elementi olmayan sahələrdən biri də üslubiyyətdir. Üslubiyyət ifadə tərzində qurulur. İfadə tərzində fonemdən tutmuş cümləyə qədər olan struktur vahidlərdə mövcuddur. Bunların mükəmməl öyrənilməsi isə *nitq*

mədəniyyətinin dərindən mənimsənilməsinə, ona əməl olunmasına, informasiya məkanının genişlənməsinə xidmət edir. Odur ki, leksikologiya bəhsinin tədrisi zamanı leksik vahidlərin derivasiyaya münasibətinin dərinləşdirilməsi və aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan dili müstəqil inkişaf mərhələsi keçirir. Odur ki, anlayışların ifadəsində daxili imkanların fəallaşdırılmasına və yeni sözlərin normalaşdırılmasına, yəni yazılı və şifahi nitqdə onların öz yerlərini tutmasına çalışmaq lazımdır. Əlbəttə ki, burada yeni yaradılan sözlərə də birmənalı baxmaq olmaz. Daha çox əvəzlənməyə əsaslanan yeni sözlərin normaya çevrilməsi o zaman baş tuta bilər ki, onlar mənə cəhətdən mənimsənilib ümumdil vahidləri sırasına daxil olsun. bu cəhətdən, Elbəyi Maqşudovun təklif etdiyi aşağıdakı kimi nümunələri diqqətə çatdırmaq maraqlı olardı:

Mövcud sözlər - təklif edilən variantlar

Alpinist	-	dağçı
Ateist	-	tanrıtanımaz, tanrısız
Assitent	-	öncül
Avanqard	-	yardımçı
Aforizm	-	özdeyiş
Diftonq	-	qoşasait (əkizünlü)
Diqtə	-	yazdırım
Dialektologiya	-	ləhcə bilimi
Omonium	-	səsdaş
Brifinq	-	bilgiləndirmə
Buldozer	-	yoldüzlər
Ekskavator	-	qazaratar
Qarantii	-	güvəncə

Kosmonavt	-	uzayadamı
Modernizm	-	çağdaşçılıq
Prinsipal	-	özgün
Protez	-	taxma
Realist	-	gerçəkçi
Standart	-	ölçünlü
Şou	-	göstəri
Astronom	-	göybilici
Trap	-	axar
Qrup	-	topar (80, s. 62,63,64).

Yeni sözlərin yaradılmasından məqsəd dilin mənə potensialının genişləndirilməsindən ibarət olduğu kimi, onun mənimsədilməsində son nəticə nitq mədəniyyətinə yiyələnməkdən ibarətdir. Ağamməd Abdullayev bu xüsusda doğru olaraq yazır ki, “Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi məktəbin qarşısında duran ümumpedaqoji problemdir. Uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirməklə biz, şübhəsiz, onların nitqinə təsir edir, nitqini inkişaf etdirməklə eyni zamanda, təfəkkürün inkişafını təmin edirik” (3,s.329).

Leksik söz yaradıcılığının sistemli öyrədilməsi isə şagirdlərin nitq mədəniyyətinə mükəmməl yiyələnməsində o cəhətdən daha çox maraqlıdır ki, onların nitqində lüğət ehtiyatı artır. Bu da fikirin ifadəsində çevikliyə nail olunmasını şərtləndirir.

Morfoloji derivasiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti

“Azərbaycan dili” dərsliklərində morfoloji derivasiya məsələləri ətraflı və geniş şərh edilir. Hər hansı bir mövunun dərindən mənimsədilməsi üçün maraqlı sual və tapşırıqlar verilir. Bu sual və tapşırıqlarda şagirdləri düşünməyə vadar edən

maraqlı məqamlar çoxdur. Məsələ burasındadır ki, şagirdləri düşünməyə vadar edən sual və tapşırıqların tərtib olunmasından əsas məqsəd onların məntiqi təfəkkürünün inkişafıdır. Məntiqi təfəkkürün inkişafı isə uşaqların hər hansı məsələ barəsindəki fikir və düşüncələrinin nitqə çevrilməsi prosesinin intensivləşdirilməsinə xidmət edir. Şagirdlərin fikirlərinin və düşüncələrinin nitqə çevrilməsi sadəcə onların danışıq qabiliyyətinin formalaşdırılması hüdudunda qapanıb qala bilməz. Nitqə çevrilən fikir və düşüncələr sonrakı prosesdə intellektual təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır. Beləliklə, intellektual təfəkkür nitq mədəniyyətinin müvafiq normalarına uyğun olaraq yazılı dil ilə şifahi dil mühitində özünün həyati reallığını tapmağa nail olur. Birinci sinfin “Ana dili” dərslində hələ morfoloji derivasiya barədə xüsusi məlumat verilmir. Çünki uşaqların yaş və intellekt səviyyəsi morfoloji derivasiyanı dərk etmək qüvvəsində deyildir. Ancaq onlar saymağı, sadə hesablama əməliyyatlarını aparmağı bacarırlar, əşyaları və onların adlarını fərqləndirirlər, sərbəst danışmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Ona görə də bunlar nəzərə alınaraq *birinci sinfin “Ana dili” dərslində* sözlərin hecalara ayrılaraq tələffüz edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Sözlərin hecalar üzrə tələffüzü ilkin normativ nitqin formalaşması üçün əhəmiyyətli olduğu kimi sözlərin tərkib hissələrinə ayrılaraq təhlil edilməsinə də hazırlıq mərhələsi kimi nəzərə alınmalıdır. Çünki sözlərin bir qismi sadəcə heca bölgüsü üzrə tələffüz edildiyi halda, digər bir qismində kök və şəkilçi hissələrinin ayrılmasını da müşahidə etmək olur. Belə bir məqamda müəllim yeri gəldikcə izahat verə bilər ki, “*baxın, uşaqlar, məsələn, at-lı, ov-çu, üz-gəc, ot-luq, dağ-lıq, meşə-lik*

kimi sözlərin kökləri var, onlara şəkilçi deyilən əlamətlər qoşulmaqla yeni sözlər də əmələ gəlir”.

Birinci sinfin dərslərində verilən ça-dır, çan-ta, çu-buq, çə-tir, a-çar, bı-çaq, ü-mid, ü-zük, sü-mük, gü-nəş, ge-cə, gün-düz, o-dun, or-du, bo-ru (10, s.22, 40, 42, 52, 62,64,68,72) kimi hecalara ayrılmış sözləri kök və şəkilçiyə görə müəyyənləşdirmək çətin olsa da uşaqların beynində belə bir sual formalaşır ki, niyə sözlərin bir qismində “kök” və “şəkilçi” deyilən əlamətləri ayırd etmək olur, digər bir qismində isə olmur. Şagirdlərin diqqətini bu sualın cavabını tapmağa da yönəltmək olar. Bu halda onlarda sözləri mənimsəməyə maraq artır. Həm də onlarda fikir və düşüncə bolluğu yaranır. Bu fikir və düşüncəni intellektə çevirməklə onların səlis, aydın, məntiqli nitqə yiyələnmək bacarıqlarını artırmaq mümkündür.

İkinci sinfin dərslərində, artıq, birinci sinfin dərslərində verilən nümunələrin məntiqi davamı kimi, sözlərin kök və şəkilçi hissələrindən ibarət olması, həmçinin şəkilçilər vasitəsi ilə sözlərin düzəldilməsi barədə tapşırıqlar verilir. Məsələn, dərslərin 195-ci səhifəsində belə bir tapşırıq verilir: “Dost” sözünə hansı şəkilçini əlavə edəndə düzəltmə söz yaranır? 1)-um, 2) -la, 3)-luq.

Şagird müstəqil olaraq düşünür. Fikrində müəyyən edir ki, -luq şəkilçisi ilə «dostluq» sözü yaranır. Həmçinin onu da düşünür ki, -luq şəkilçisi ilə “dostluq” sözü yarana bilirsə, -um və -la şəkilçiləri ilə yeni söz yarana bilmir. Beləliklə, şagird nəyi öyrənir? Birincisi, sözlərdən yeni söz düzəldən şəkilçilərin olduğunu, ikincisi isə sözlərə qoşulanda yeni söz düzəldə bilməyən şəkilçilərin mövcudluğunu. Şagirdlərin söz və şəkilçi barədə aldıkları məlumatın cümləyə çevrilməsi prosesinə, artıq,

müəllim nəzarət edir. Şagird, *əvvəla*, fikrin aydın ifadə edilməsi üçün sərəst, məntiqli cümlə qurub aydın şəkildə çatdırmalıdır. *İkincisi* isə “dost” sözünün şəkilçilər qoşulmuş variantını nitq norması baxımından düzgün deməyə vərmiş etməlidir. Yəni, burada müəllim çalışmalıdır ki, şagird yazı və nitq normalarının yaxınlaşma imkanlarından istifadə edərək sözün normativ variantını deməyə öyrəşsin. Belə ki, məsələn, *dost* sözünə *-um* şəkilçisi qoşulduqda şifahi nitqin tələbi ilə “*dosdum*” variantı açılır. Həmin sözə *-la* şəkilçisi qoşulduqda isə “*dosla*” variantı əmələ gəlir. *-Luq* şəkilçisinin əlavəsi ilə “*dosluq*” variantı alınır. Ancaq dilin əsas vəzifəsi informasiya verilməsi və ötürülməsi olduğundan bir sözdə bu qədər variantla yol vermək normativ sayılmamalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, ən optimal yolu seçilməklə, mümkün qədər variantlıqdan uzaqlaşmaya nail olunsun. Bu halda şifahi nitqin sərbəstliyinə yol verilməklə ifadə olunan “*dosdum*”, “*dosla*” və “*dosluq*” variantlarının “*dostum*”, “*dostla*” və “*dostluq*” şəkildəki ifadəsinin baş tutmasına nail olunsun. Bu halda nitq mədəniyyətinin stabil normalarının inkişafına yiyələnmək mümkündür. Əgər bütün məktəblərdə şagirdlər sözlərin bu qaydadakı ifadəsinə nail olursa, dildə uzunmüddətli vahid normalara yiyələnmək çətinlik yaratmaz. Belə olduqda, indiki informasiyalar dünyada yaşayan bütün Azərbaycanlılara eyni tərzdə çatdırılmış olar. Azərbaycan Respublikasında yaşamayan Azərbaycanlılar dili həmin normaya müvafiq mənimsəyər. Həmçinin, indiki informasiyalar min illər bundan sonrakı nəsillərə də maneəsiz ötürülmüş olar.

Burada sözlərin məntiqli, səlis və dolğun cümlələrlə çatdırılması da nitqin normativliyi baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, məsələn, şagird *-um* və *-la* şəkilçilərinin “dost” sözünə

qoşulmasına aid fikrini bu cür ifadə edə bilər: “Dost” sözünə – *um* şəkilçisi qoşulduqda yeni söz əmələ gəlmir, ancaq sözün quruluşunda dəyişiklik baş verir. Bu sözə –*la* şəkilçisi qoşulduqda da yalnız sözün quruluşunda dəyişmə əmələ gəlir. (Belə dəyişmənin qrammatik dəyişmə olduğu isə sonrakı siniflərdə öyrədiləcək. Bu qayda şagirdin məntiqi təfəkkürünü və intellektual potensialını gələcək üçün hazırlayır).

“Dost” sözünə –*luq* şəkilçisi artırıldıqda isə yeni söz əmələ gəlir. Şagird məntiqi yolla düşünür ki, –*luq* şəkilçisi sözdüzəldici şəkilçidir.

Dərsləyin 195-ci səhifəsində düzəltmə sözün məntiqi anlaşmasını möhkəmlətmək üçün belə bir tapşırıq da verilir: *daftərçə, sərçə, döşəkçə* sözlərinin hansı düzəltmə deyildir (14, s. 195). Şagird asanlıqla tapa bilər ki, *daftərçə* sözü kök və şəkilçi hissəsinə ayrılır. *Döşəkçə* sözündə də kök və şəkilçi ayrıla bilər. *Sərçə* sözündə kök və şəkilçi ayrılmaz. Odu ki, düzəltmə olmayan söz “*sərçə*” sözü hesab edilir. Bununla da şagirdin məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirilir, məntiqi təfəkkürün isə nitqə çevrilməsi imkanları gücləndirilir.

Üçüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərslində düzəltmə sözlərlə bağlı izahlar həm davam etdirilir, həm də dərinləşdirilir. *Üçüncü sinfin* dərslində tərtib edilən tapşırıqlar, daha çox düşündürücü xarakterlidir. Bu tapşırıqlar şagirdlərin intellektual təfəkkürünün inkişafında interaktiv metodları tətbiq etməyə imkan yaradır. Belə ki, məsələn, verilən tapşırığın həlli üçün şagirdi doğru cavabı tapmağa yönəltmək üçün əlavə variantlar təklif edilir. Şagird müqayisə etməklə, təfəkküründə təhlil aparmaqla cavabı tapır. Bu, nitqin inkişafının *birinci, intellektual* mərhələsidir. Cavab müəyyən edildikdən sonra

təfəkkürdən dilə keçid üçün məntiqi təfəkkürə çevrilən *ikinci mərhələ* baş verir. Bu mərhələdə cavab üçün aydın, məntiqli, səlis cümlə qurulmalı, eyni zamanda, morfoloji üsulla düzələn yeni sözün morfoloji normaya uyğun tələffüzünə diqqət yetirilməlidir. Çünki qurulan cümlənin özəyini, əsasını, nüvəsini məhz yeni yaradılan söz təşkil edir. Beləliklə, üçüncü mərhələ, nitqin formalaşması kimi təzahür edir. Əlbəttə ki, yeni sözün təkcə şifahi deyilişi yox, həm də yazı forması nitq normasından kənara çıxmamalıdır.

Dərslikdə düşündürücü tapşırıqlar aşağıdakı tiplidir: 1) *tənbəl* sözünə hansı şəkilçi artırmaqla yeni söz yaratmaq olar: *-lik, -in, -dən*. Şagird düşünür, doğru cavabın *-lik* şəkilçisi olduğunu müəyyən edir: *tənbəllik*. Bu sözün deyiliş forması regional tələffüzdə dəyişə bilər: *tənbəllik, tənbəlliy, tənbəllix*. Müəllim çalışmalıdır ki, nitq mədəniyyəti baxımından yazı və şifahi ifadə üçün ortaq variant seçilsin. Çünki bir sözün üç cür ifadəsi dildə (yazıda və danışmada) çoxvariantlıq yaradır. Belə variantlıq isə dilin informasiya vəzifəsinin yerinə yetirilməsində maneçilik yaradır. Müəllim çalışmalıdır ki, şagird öz nitqində (yazıda və şifahidə) *tənbəllik* variantını işlətsin. 2) üzüm sözünə *-lük, -dən, -çü* şəkilçilərindən hansının qoşulması ilə mənanın dəyişmədiyini müəyyən etmək tələb olunur. Şagird asanlıqla bu şəkilçinin – *dan* olduğunu tapa bilər: *üzümdən*. Bu halda, şagirdin nitq intellekti inkişaf edir (15, 93). Oxşar nümunələrə 97-ci səhifədə verilmiş tapşırıqlarda da rast gəlmək olur.

Dördüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərsliyində morfoloji sözyaratma üsuluna dair verilmiş tapşırıqlar daha rəngarəngdir. Bu tapşırıqlar həm şagirdin sözyaratma intellektinin seçmə və

uyğunlaşdırma bacarığının, həm də nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi baxımından maraqlıdır.

13-cü səhifədə *-qa, -ıntı, -sız, -ləş, -lan, -çu, -ıcı* şəkilçiləri verilir və *səbir, meydan, futbol, sat, qır, maraq, sakit* kimi sözlərə onları uyğunlaşdırıb söz yaradılması barədə tapşırıq verilir. Burada sözlər və şəkilçilər arasında ardıcılıq nəzərdə tutulmur. Şagird düşünməli və sözlərə müvafiq şəkilçiləri qoşmaqla *səbirsiz, meydança, futbolçu, satıcı, qırıntı, maraqlan, sakitləş* kimi sözlər düzəlməlidir. Burada *bacarıq*, məntiqi təfəkkür və nitq normaları bir-birinə həmahəng olaraq öz təsirini göstərməlidir. Şagird yeni düzələn sözləri *səbirsiz* (sabırsız yox), *meydança, futbolçu* (fudbolçu yox), *satıcı, qırıntı, maraqlan* (maraqlan və ya maraxlan yox), *sakitləş* (sakitdəş yox) varianda ifadə etməklə onlara dair müvafiq cümlələr qurmağı bacarmalıdır.

19-cu səhifədə “*bacarıq*” sözündəki şəkilçinin *tapşır, sın, sanc, qır, bax, art, yaz, qaç, yan, qalx* fellərindən hansına qoşulması ilə isim düzəlməsi barədə tapşırıq verilir. Şagird əvvəlcə *bacarıq* sözündəki sözdüzəldici şəkilçini (*-ıq*) tapmalı və sonra verilən sözlərə uyğunlaşdırıb tapşırığı yerinə yetirməlidir. Şagird *-ıq* şəkilçisini müvafiq sözlərə qoşmaqla aşağıdakı kimi sözlər düzəldir: *tapşırıq, sınaq, qıraq, artıq, yanıq*. Bunların nitq normasına uyğun ifadəsi nitq mədəniyyətinin inkişafına xidmət edir.

27-ci səhifədə verilən *tapşırıq* nitq norması baxımından maraqlıdır. Burada vicdanla, ağırlaşdı, qadından sözləri verilir və onların yazılışı ilə deyilişinin fərqli olduğu göstərilir: *vicdanla-vicdanna, ağırlaşdı-ağırraşdı, qadından-qadınna*.

Burada başqa bir tələb qoyulmur. Ona görə müəllim göstərməlidir ki, düzdür, bu sözlərin tələffüz variantı var. Ancaq tövsiyə etməlidir ki, onların tələffüz variantından daha çox yazı üçün tələb ediləndən istifadə olunsun. Bu halda yazı və nitq arasında norma uyğunluğuna nail olmaq mümkündür.

Beşinci sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində də morfoloji söz yaradıcılığına aid müvafiq tapşırıqlar vardır (17, s. 12, 13, 14, 106, 107). Buradakı tapşırıqlar, bir növ, dördüncü sinfin “Azərbaycan dili” dərslərindəki tapşırıqların davamı kimi təəssürat yaradır.

12-ci səhifədə *zəhmət, ev, yemək, dəftər, qul, qayğı* sözləri verilir və *-imi, -dar, -xana* şəkilçiləri uyğun şəkildə həmin sözlərə qoşulması tələb olunur. Şagird düşünməklə *zəhmətkeş, evdar, yeməxxana, dəftərxana, quldar* və *qayğıkeş* sözlərini düzəldir. Şagirdin təfəkkür intellekti, eyni zamanda sözlərin işlədilmə normasına uyğun olaraq nitq intellektinə çevrilir.

12-ci səhifədə *oğruçu* və *bağbançı* kimi sözlərin norma olub-olmaması barədə sual qoyulur. Əlbəttə, şagirddən ötrü çətin izah etsin ki, *oğru* sözü peşə bildirdiyi üçün yenidən peşə bildirən *-çu* şəkilçisini qəbul etməyə ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda, *bağban* sözü peşə bildirdiyi üçün yenidən ona *-çı* şəkilçisi qoşub peşə mənası bildirmək artıqdır. Bunları şagird müəllimin köməyi ilə müəyyən edərək öz intellektual təfəkkürünü genişləndirir və intellektual təfəkkürü yenidən nitq təfəkkürünə çevirir.

13-cü səhifədə “*peşmançılıq*” sözündə neçə sözdüzəldici şəkilçi olduğunu müəyyən etmək tələb olunur. Şagird əvvəlki tapşırığı yerinə yetirməklə müəyyən edir ki, *peşman* sözünə *-çı* şəkilçisi artırıb peşə məzmunu almaq olmur. Ona görə də *-çı*

şəkilçisini *-lıq* dan ayırmır. *-Çılıq* şəkilçisinin bu sözdə bir tərkib olduğunu müəyyən edir. Bu cür nümunələr, şübhəsiz ki, məntiqi təfəkkürü və eyni zamanda nitqi inkişaf etdirmək baxımından maraqlıdır.

14-cü səhifədə şagirdin məntiqi təfəkkürünün yoxlanması üçün belə tapşırıq verilir: “Birinci sütundakı sözlərə ikinci sütundakı şəkilçiləri düzgün birləşdirərək düzəltmə sözlər yaradın:

ağıl – çı

duz –lık

sərin – li

cəfa- süz

proqram – keş

Şagird məntiqi təfəkkür əsasında düşünüb sözləri aşağıdakı kimi formalaşdırır: *ağıllı, duzsuz, sərinlik, cəfakəş, proqramçı*.

106-cı səhifədə *kişi, geniş, məzmun, narınc* sözlərindən – *lik, -lən, -mək, -lu, -ı* şəkilçiləri ilə yeni söz düzəldilməsi (*kişilik, genişlik, genişlənmək, məzmunlu, narıncı*) tələb olunur.

107-ci səhifədə isə *-ıçı, -çı* şəkilçilərini *oxu, iş, sür, əkin, dəniz, bil, gəmi, gəmir, müdafiə, ötür* sözlərindən yeni söz düzəldilməsi barədə tapşırıq verilir. Məntiqi təfəkkürlə, şagird sözləri bu qaydada düzəldir: *oxucu, sürücü, bilici, gəmirici, ötürücü, işçi, əkinçi, dənizçi, gəmiçi, müdafiəçi*.

Altıncı sinfin “Azərbaycan dili” dərslində morfoloji söz yaradıcılığına dair nümunələrdə şagirdin intellektual və məntiqi təfəkkürünün daha da dərinləş-dirilməsi nəzərdə tutulur. Bu nümunələr şagirdi daha artıq düşünməyə, düzgün cavab tapmağa

və onların nitq normalalarına müvafiq şəkildə ifadə olunmasına vadar edir (12, s. 18, 26, 27, 28).

18-ci səhifədə verilən tapşırıqda maraqlı budur ki, şagirdin diqqəti mənasını itirmiş söz köklərini fərqləndirməyə yönəldilir. Tapşırıqda deyilir: “*Qalıq*” sözü *qal* (maq) sözündən düzəlmişdir. *Yazıq* sözü sadə sifətdir. *Yaz* kökünün *yaz* feli və *yaz* ismi ilə əlaqəsi yoxdur. *Böyük* sözü böyü kökündəndir. *Kiçik* sözündə isə *kiç* və *ya kiçi* kökü yoxdur. *Qonaq*, *yarış* sözlərinin sadə, yoxsa düzəltmə olduğunu əsaslandırmağa çalışın”.

Bu tapşırıqda qoyulan məsələlər birbaşa etimologiya ilə bağlıdır. Düzdür, etimoloji təhlil həm şagird, həm də müəllim üçün çətindir. Çünki etimologiyada düzgün nəticə almaq üçün vahid təhlil prinsipi yoxdur. Elə üsul tapmaq lazımdır ki, sözü quruluşca təhlil etdikdə təhlil edən etimologiyanın arxasınca düşməsin. Etimologiya təhlilçinin arqumentlərinə tabe olsun. Etimoloji təhlil şagirdin məntiqi və intellektual təfəkkürünü canlandırır. Eyni zamanda, müqayisələrə, qarşılaşdırmalara müraciət etməklə, məntiqi nitqi cilalayır. Belə tapşırıqlar, eyni zamanda, şagirdləri sonrakı siniflərin (məsələn, 10-cu sinfin) dərsliyində etimoloji təhlil aparılmasına hazırlayır. Şagird nəyisə düz, nəyisə səhv təhlil edə bilər. Bu halda onun intellektual və məntiqi təfəkkürü ilə yanaşı *tənqidi təfəkkürü* formalaşır.

Dərsliyin 26-cı səhifəsində “musiqiçi” və “musiqişünas” kimi sözlərin şəkilçi tərkibi müqayisə olunur. Sinonim xarakterli – *çi* və – *şünas* formantlarının təhlili ilə şagird başa düşür ki, onların hər ikisini eyni mənada işlətmək olar. Ancaq – *şünas* şəkilçili forma ixtisas anlayışını daha dolğun ifadə edir. Bu mənaların izahı şagirdin intellektual potensialını daha da canlandırır.

27-ci səhifədə müxtəlif nitq hissələrindən isim düzəldilməsi ilə əlaqədar tapşırıqlar verilir. *Döşəkçə, çəkməçi, qayğısızlıq, göyərti, təmizlik, tikinti, dinləyici, üzümlük, fəaliyyət, hesabdar*, bağlayıcı sözlərinin köklərinin ismə, sifətə, felə aidliyinin müəyyən edilməsi tələb olunur.

Eyni zamanda, 27-ci səhifədə – *lıq* şəkilçisi ilə sifət, say və əvəzlərdən isim düzəldilməsi tələb olunur: *daşlıq* (isimdən) *sərinlik, düzlük* (sifətdən) *azlıq, birlik* (saydan), *mənlik* (əvəzlərdən).

27-ci səhifədə, həmçinin, məhsuldar və qeyri məhsuldar şəkilçilərin derivasiya imkanları qarşılaşdırılır: - *çı- dənizçi – iş- ildiş, -lı- məktəbli, -aq-sancaq, -çə –döşəkçə, -tı – qışqırtı, - nar- sənətkar –ıq çarıq* və s.

28-ci səhifədə sözlərin müvafiq şəkilçilərə qoşulma uyğunluqlarını tapmaq tələb olunur: *çal-ki, vur-ki, böl-gu, ver-gü, it-kü, sürt-qi, qoş-im, as-qu*.

Şagird çətinlik çəkmədən, müvafiq tərkibləri səlis və aydın nitqlə uyğunlaşdırır: *çal-ğı, vur-ğu, böl-gü, ver-gi, it-ki, sürt-kü, qoş-qu, as-qi*.

Dərsləyin 76-cı səhifəsində düzəltmə sifətlər, 80-ci səhifəsində feldən düzələn sifətlər barədə məlumat verilir.

7-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərsləyində morfoloji yolla söz düzəldilməsi üsuluna geniş yer verilir. Burada həm adlardan fel düzəldilməsi, həm də feldən fel düzəldilməsi məsələləri ətraflı şərh olunur. Əvvəlki dərsləklərdə ad və fel düzəltmə üsullarından bəhs edildiyi üçün əlavə təkrarlara lüzumsuz yer vermədən burada nitq mədəniyyəti baxımından maraqlı olan başqa məqamlara diqqəti yönəltmək daha məqsədəuyğundur. Bunlardan birincisi, etimologiyaya dair tapşırıqlardır, ikincisi isə

feldən fel düzəltməyə dair sözdüzəltmə üsullarıdır. Bu tapşırıqlar ona görə maraqlıdır ki, onlar daha çox düşündürücü xarakterlidir. Onlara cavab hazırlamaq şagirdin intellektual potensialını gücləndirir, nitqin isə məntiqli və ardıcıl olmasına şərait yaradır. 17-ci səhifədə etimoloji xarakterli tapşırıqda *qandırmaq* və *qanatmaq* sözləri verilir. Onların eyniköklü olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsinə diqqət yönəldilir. Aydın məsələdir ki, *qandırmaq* sözünün kökü olan *qan* tərkibi feldir. Mənası anlatmaq, başa salmaq anlayışına uyğundur. *Qanatmaq* sözünün kökü isə isimdir. – *At* şəkilçisi vasitəsi ilə feldən isim düzəldilmişdir. Bu halda həmin sözlərin kökü eyni ola bilməz. Şagird belə bir müqayisəni aparmaqla tapşırıqda verilən şərti düzgün müəyyənləşdirmiş olur. Sözlərin müqayisəli təhlil olunması isə şagirdin həm intellektual qabiliyyətini inkişaf etdirir, həm də nitqin səlisliyinə təsir göstərir.

19-cu səhifədəki izah əvvəlki tapşırıqın davamı kimi təsir bağışlayır. Burada deyilir: “Bir sıra fellər var ki, onların sonluğu fel düzəldən şəkilçiləri xatırladır: *yap-ış*, *dağ-ıl*, *an-la*, *yarış(maq)*, *sataş*, *güləş*” (18,19). Bu nümunələrdə sözün kök hissəsi (*yap*, *dağ*, *an*, *yar*, *sat*, *gül*) öz mənə müstəqilliyini tamamilə və ya qismən itirdiyinə görə onları təhlil yolu ilə bərpa etmək məktəb şagirdlərinin qüvvəsində deyildir. Odur ki, dərslərdə onlar quruluşca sadə sözlərə bərabər tutulur. Halbuki, onları şagirdlərə kök müstəqilliyini itirmiş sözlər kimi də təqdim etmək olardı. Həqiqətdə də həmin tipli sözlər mənşəcə təkhecalı köklərdən düzəlmiş vahidlərdən ibarətdir. Quruluşca da onları, əlbəttə, *gəl*, *bil*, *al*, *gör*, *bax*, *dağ*, *çöl*, *bağ*, *qar*, *göl* kimi təkhecalı sözlərlə müqayisə etmək olmaz. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, 5-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində (16, s.93)

etimologiya barədə məlumat verilir. Buna istinadən həmin məlumatın davamı kimi, burada kök müstəqilliyini itirmiş ikihecalı (o cümlədən, üçhecalı) sözlərin quruluşu barədə aydın məlumat vermək olardı. Bu isə şagirdlərin intellektinin inkişafına və nitq mühitinə, əlbəttə ki, daha pozitiv təsir göstərə bilərdi. Ancaq dərsliyin 19-cu səhifəsində bir daha deyilir ki, “Belə felləri düzəltmə fellərlə səhv salmaq olmaz, çünki bu cür sözlərin kökü (şəkilçiyə bənzər sonluğa qədərki hissəsi) ya heç bir məna vermir (*gizlə*) ya da sözün mənası ilə heç bir yaxınlığı olmur (*güləş, düşün*). Bir sıra sözlər var ki, onların kökü təhrif və ya ixtisar olunmuş, dəyişmişdir. Məsələn, *kiçilmək, qızarmaq, uzanmaq*. Aydındır ki, bu sözlər müvafiq olaraq “*kiçik*”, “*qırmızı*”, “*uzun*” sifətlərindən yaranmışdır. Bununla belə, bu cür fellər də quruluşa görə sadə fellər sayılır” (19, s. 19).

Dərslikdə, felin məna növləri qrammatik funksiyalı kateqoriya kimi izah edilir. Belə çıxır ki, məsələn, məchul, qayıdış, şəxssiz, qarşılıq və icbar növlərin morfoloji derivasiyaya aidiyyəti yoxdur (19, s. 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38). Halbuki, 16-cı səhifədə feldən fel düzəldən şəkilçilərdən bəhs edilərkən *asil, əzil, yorul, düzül, döyül, əyil, çatdır, tezdır, dondur, qandır, güldür, anlat, axıt, qızart, çalın, silin, yolun, bilin, görün, sevin, çalış, atış, bulaş, gülüş* kimi nümunələr verilir. Bunlar isə xaraktercə felin məna növlərinə aidiyyəti olan nümunələrdir. Belə nümunələrin morfoloji derivasiyaya aidiyyətinin şagirdlərə izah edilməsi isə onların məntiqi düşüncəsinin və nitq mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərir. Dərsliyin 92-ci səhifəsində morfoloji yolla zərfdüzəltmə məsələləri izah olunur və müvafiq tapşırıqlar verilir.

Onuncu sinfin “Azərbaycan dili” dərslində etimologiya ilə bağlı izahlar davam etdirilir. Bu da bilavasitə, şagirdlərin düşünmə, müqayisə etmə və nəticə çıxarma kimi zehni qabiliyyətinin inkişafına pozitiv təsir edir. Eyni zamanda, onların nitqini kamilləşdirir.

Dərsləyin 44-cü səhifəsində etimoloji təhlil ilə əlaqədar aşağıdakı kimi izah verilir: “*Alçal, alçaq* sözlərindən *-l, -q* şəkilçidir. *Kiçik, kiçil* sözlərində *-k, -l* şəkilçidir. Ancaq *alça, kiçi* müstəqil söz yoxdur. Ona görə *alçal, alçaq, kiçik, kiçil* lüğəvi vahidləri sadə söz kimi qiymətləndirilir. Eyni vəziyyətdə *dağıl, dağıntı* sözlərində də görünür. Ayrılıqda isə *dağ* sözü *dağılmaq* və *dağıntı* sözlərinə uyğun mənə vermir. Dilimizdə *dağmaq* feli yoxdur. Ona görə həmin sözlər sadə sayılmalıdır” (22, s.44).

Bu cür nümunələr əsasında şagirdlər kökü öz müstəqilliyini saxlamayan və kök-şəkilçi hissələrinə ayrılı bilməyən sözləri asanlıqla təhlil edə bilirlər.

11-ci sinfin “Azərbaycan dili” dərslində morfoloji söz yaradıcılığı, bir növ, 7-ci sinifdəki izahın ardıcıl davamı təsirini bağışlayır.

5-ci səhifəsində düzəltmə isimlərdən, düzəltmə sayılardan, feldən düzələn isimlərdən, 14-15-ci səhifələrində düzəltmə sifətlərdən, feldən düzələn sifətlərdən, 15-ci səhifəsində düzəltmə sayılardan, 21-ci səhifəsində düzəltmə əvəzlilərdən, 24-cü səhifəsində düzəltmə fellərdən (ad-fel, fel-fel), 38-ci səhifəsində düzəltmə zərflərdən bəhs edilir.

Bu xülasələrdən aydın olur ki, dərsləklərdə interaktiv metodların tələbinə uyğun olaraq daha çox düşündürücü tapşırıqlara üstünlük verilir. Yazılı və şifahi nitqin normaları isə

müəyyən qədər kölgədə qalır. Nitq mədəniyyəti baxımından məntiqi təfəkkür yazılı normalarla sıx bağlıdır. Odur ki, dərslərlərdə bu üçbucağın nəzərə alınması nitq mədəniyyətinin inkişafı baxımından xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə bəzən sözdüzəldici şəkilçilər “leksik” şəkilçi kimi təqdim edilir. Doğrudur, məktəb dərslərlərində də sözdüzəldici şəkilçilər bu adla verilir. Ancaq terminin mənasının daha yaxşı anlayışla bilməsini də nəzərə almaq lazımdır. “*Leksik*” sözü bir linqvistik termin kimi mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası leksikaya (sözə) və ya ayrıca sözə, lüğəti vahidə aid olan deməkdir (134, s.282). Bu mənada, leksik şəkilçi adının işlədilməsi bu adın şagirdlər tərəfindən dəqiq və aydın mənimsənilə bilməsini çətinləşdirir. Sözdüzəldici şəkilçi adı isə asanlıqla mənimsənilə bilir və şagirdin təsəvvüründə daha tez öz assosiativ təsirini canlandırır. Ofelya Piriyeva “Məktəb və pedaqoji terminologiya məsələləri adlı məqaləsində daha tez qavranılan terminə müraciət etmək əvəzinə «leksik şəkilçi» termini işlədir və bu adın pedaqoji termin yaradılmasında aktiv rol oynadığını göstərərək öz fikrini təsbit etmək üçün aşağıdakı kimi nümunələri misal gətirir: *abunəçi, növbətçi, beynəlmiləçilik, kollektivçilik, vətənpərvərlik, bədbinlik, çalışqanlıq, bayraqdar, bilik, bacarıq, biliksiz* və s. (86, s. 25). Sona Hacıyevanın bir məqaləsində sözdüzəldici şəkilçi tərkibinin düzgün tələffüzü məsələsi düşündürücü nümunə kimi verilir. Məqalədə sonu *-ıq, -uq, -q, -kin, -gün, -kən* şəkilçiləri ilə bitən sözlərin nə üçün variantlıqla tələffüzünün aydınlaşdırılmasına diqqət cəlb olunur. Aydındır ki, həmin şəkilçilər qoşulduğu sözlərdə müəyyən nitq areallarına görə müxtəlif cür səslənir. Məsələn – *qırıq* sözü *qırığ, qırıt, uçur*

sözü *uçuğ-uçux*, *dolaq* sözü *dolağ-dolax*, *kəskin* sözü *kəsgin*, *küskün* sözün *küsgün*, *çəpkən* sözü *çəpgən* şəklində tələffüz edilir (57, s.37). Bunun səbəbləri şifahi nitqin təsiri kimi izah olunmalıdır. Ancaq düzdürmü ki, nitq mədəniyyəti baxımından dildə tələffüz variantlığı normal və məqbul hesab edilsin?

Bu barədə düşünmək lazımdır. Ona görə ki, hələ orfoepik normanın özü tam müəyyən edilməmişdir. Ancaq dilin informasiya vəzifəsinin yerinə yetirilməsi və norma sabitliyinin qorunması baxımından variantlığın aradan qaldırılması yollarını da düşünmək lazımdır. Aydındır ki, dil öz struktur vahidləri ilə sistem yaradır. Sistem dəyişmir. Strüktura isə nitq təsir edir və onu dəyişdirir. Bu da dildə transformasiyalara gətirib çıxarır. Məktəb təcrübəsi isə norma sabitliyinin qorunması üçün ən əlverişli bir mühitdir.

Esmira Əhmədovanın məqaləsində olduqca maraqlı bir məqam vardır. Məqalədə göstərilir ki, “Dil vahiddir, qapalı bir sistemdir. Onun bütün vahidləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub biri digərinin mövcudluğu üçün əsas şərtidir. Məsələn, fonetik sabitlik olmadan leksik vahid yarana bilmədiyi kimi, söz olmadan qrammatik dəyişmə, sözlərin əlaqəyə girərək müxtəlif sintaktik birləşmə əmələ gətirməsi və dairənin qapanması mümkün deyil” (41, s. 21).

Bu fikri söyləməkdən müəllifin məqsədi odur ki, sözlərə şəkilçilərin qoşulub yeni söz əmələ gətirməsi prosesində ixtiyarilik yoxdur. Şəkilçilər mənə bünövrəsi olmadan, semantik mühit baş vermədən istənilən sözə qoşula bilməz. Məsələn, *dilxor* sözünə süni şəkildə *-çuluq* şəkilçisini qoşmaq düzgün deyildir. Yaxud, *maldar* sözünə *-çuluq* şəkilçisi əlavə edib *maldarçılıq* sözü əmələ gətirmək olmur. Ancaq *odun* sözündən

odunçuluq, quş sözündən *quşçuluq, qoyun* sözündən *qoyunçuluq* sözləri düzəltmək olur.

Semantik mühitin mənimsədilməsi çox mühüm bir məsələdir. Çünki şagird semantik mühiti anladığı təqdirdə yeni söz yaradıcılığını süni və quraşdırma vahidlərdən fərqləndirə bilər. Məntiqə əsaslanan, mənanın düzgün ifadəsinə xidmət edən sözlərin mənimsənilməsi və işlədilməsi isə nitqin ardıcılığına, sistemliliyinə və səlisliyinə xidmət edir.

Elbəyi Maqsudovun bir məqaləsində isə qeyri-məhsuldar şəkilçilərin derivasiya xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Burada göstərilir ki, qeyri-məhsuldar şəkilçilər məhdud dairədə işlənərək bir və ya bir neçə sözə qoşula bilər. Onların məktəbdə mənimsənilməsi şagirdlərdə belə təəssürat yaradılmasını şərtləndirir ki, şəkilçilər bütün hallarda istənilən sözlərə qoşula bilmir. Ona görə də semantik mühitə uyğun olaraq baş verən derivasiya prosesinin nəticəsi kimi formalaşan sözlərdə məna olur. Süni sözlər isə məntiqə uyğun deyildir. Semantik mühitin mənimsənilməsi nitqin aydınlığına xidmət edir. Nitqin aydınlığı isə normadır. Fikrin doğru, düzgün ifadəsi normalar mühitində mümkün olur. Bu baxımdan Elbəyi Maqsudovun gətirdiyi *gündüz, yağmur, əlcək, sağmal, boyunduruq, yorğan, yorğa, yarğan* kimi sözlərin şəkilçi tərkibinin mənimsənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir (77, s.26).

Morfoloji derivasiyanın tədrisi prosesində şagirdlərə öyrədilir ki, şəkilçilər sözlərə qoşulmalarına görə aktiv və passiv funksiyaya malik olur. Aktiv funksiyalı şəkilçilər öz semantik mühitində məhsuldar olur, passiv funksiyalı şəkilçilər isə tək-tək sözlərə qoşulmaqla qeyri-məhsuldar səciyyə daşıyır. Bunların fərqləndirilməsi üçün şagirdlərin sərbəst mühakiməyə malik

olması vacib bir mühitdir. Bu mənada Gülnarə Abbasovanın bir məqaləsində deyilən aşağıdakı fikrə tam haqq qazandırmaq olar: “Dərs prosesində şagirdlərin sərbəst mühakimə yürütməsinə dərsdə problem situasiyanın yaranması xüsusilə kömək edir. Dərsdə problem situasiyanın yaradılması şagirdlərin dərin təfəkkür fəaliyyəti üçün şərait yaradır, onları düşünməyə və axtarmağa alışdırır” (2,47). Bu da nitqin düzgün qurulmasında mühüm şərtlərdən biri hesab edilməlidir.

Aygün Əliyevanın bir məqaləsində omonim şəkilçilərin öyrədilməsinin nitq prosesinə necə təsir göstərdiyi barədə bəhs edilir. Məsələn, *-in (-iş, -up, -ün)* şəkilçisi feldən isim düzəldir: *sağın, əkin, axın, qoşun*. Bu şəkilçi həm də yiyəlik hal və ikinci şəxsin təkimi kimi də işlənir. Qarşılıqlı və müştərək fellər əmələ gətirən *-iş (-iş, -uş, -üş)* şəkilçisi, həm də feldən isim düzəltmək məqamında işlənir: *tikiş, eniş, baxış, arayış* (50, s. 25). Şəkilçilərin funksiyaca fərqləndirilməsi şagirdlərin zehni qabiliyyətini inkişaf etdirdiyi kimi, nitqin normativə uyğun ifadəsinə də mühüm təsir göstərir.

Əziz Əfəndizadə morfoloji derivasiya prosesində samit səslərin tələffüzündə nitq mədəniyyəti normalarını müqayisə üzrə təhlil edir. Əziz Əfəndizadə sonu *x* və *ğ* ilə tələffüz edilən sözlərin *q* ilə yazılışına diqqət edərək göstərir ki, belə bir vəziyyət substantivləşən sözlərə aiddir. Məsələn, *çıraq-çırax-çırağ, qapaq-qapax-qapağ* və s. Ancaq fellərdə belə vəziyyət müşahidə edilmir. Fellərdə sonu *x* ilə deyilən sözlər elə də yazılır: *doluxmaq, soluxmaq, buraxmaq, vurnuxmaq* və s. (44, s. 135).

Əziz Əfəndizadənin bu müqayisəsi maraqlıdır. Şagird isimlərdəki *-q, -x, -ğ* tələffüzü ilə fellərdəki *-x* tələffüzünü

qarşılaşdırır və mühakimə yolu ilə ismi və feli tələffüzdə, eyni zamanda, yazılışda nitq normalarını düzgün təyin edə bilər.

Əziz Əfəndizadə, həmçinin, *bulud-bulut, boğça-boxça, qaşiq-qaşix, yaylaq-yaylax* kimi sözləri tələffüzcə qarşılaşdırır ki, belə nümunələrin şagirdlərə mənimsədilməsi nitq normalarına yiyələnməsi baxımından əhəmiyyətlidir (46, s. 3-4).

Morfoloji derivasiya prosesində sözlərin düzgün tələffüzü və norma baxımından onların mənimsədilməsi mühüm şərtidir. Məsələn, *-lı (-li, -lu, -lü)* sifətdüzəldən şəkilçi özündən əvvəl samit işlənən sözlərdə tərkibcə dəyişə bilər: *-qarlı-qarri, tərli-tərri, kinli-kinni, şəhərli-şəhərri, dadlı-daddı, buludlu-buluddu* və s. (46,148).

Doğrudur, bu sözlərin nitq üzrə dəyişmiş variantı orfoepik norma kimi qəbul edilir. Ancaq onları yazı variantındakı kimi tələffüz etmək də mümkündür. Bunu şagirdlərə belə öyrətməklə ona nail olunur ki, yazı ilə nitq arasındakı norma fərqləri azaldıla bilsin.

Əli Fərəcov və Məmməd Həsənov da ənənəyə görə Əziz Əfəndizadənin irəli sürdüyü orfoepik normanı təqdir edir: *atan-atdı, ətli-ətđi, duzlu-duzdu, güclü-gücdü, narlı-narri, tərli-tərri, qanlı-qanni, enli-enni, yunlu-yunnu* (56, s.24).

Ancaq onu nəzərə almaq lazımdır ki, variantlığın çoxluğu dil transfor-masiyasına aparır. Ona görə də mümkün qədər nitqi yazı normasına yaxınlaşdıran variantdan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Doğrudur, Ağamməd Abdullayev və Yəhya Kərimov yazırlar ki, “Şifahi nitq orfoepiyaya daha çox diqqət verməyi tələb edir”, ancaq bunun ardınca onu da göstəririlər ki,

“Şagirdlərdən sözləri düzgün, orfoepik normalara müvafiq tələffüz etmək, nitq normalarını düzgün tələffüz etmək tələb olunur” (3, s. 331-332).

Bu o deməkdir ki, yazı və nitq arasında çoxvariantlılıq tətbiq etmək dilə mənfəət gətirmir. Bu kiçik xilasədən aydın olur ki, elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə doğru olaraq məntiqi təfəkkürlə yanaşı yazılı və şifahi normaların bərqərar edilməsinə də vacib bir məsələ kimi baxılır. Bu vacibdir, çünki normalara riayət etmək o mənada anlaşılmalıdır ki, biz dilin informasiya funksiyasının yerinə yetirilməsinə minimum yox, maksimum nail olmaq barədə düşünməliyik.

Sintaktik derivasiyanın tədrisi və nitq mədəniyyəti

Birinci sinfin dərslində sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb sözlərə aid nümunələr verilmir.

İkinci sinfin dərslində sintaktik yolla yaranmış sözlərə dair aşağıdakı kimi nümunələr verilir: *irili-xırdalı, gül-çiçək, kağı-kuğuz, qaça-qaça, qayda-qanun, baş-ayaq, söz-söhbət, tovanabav, soyuqqanlı, birdən-birə, ana-bala, kəklikotu, yavaş-yavaş* (s. 111); *dəvətikanı, qol-budaq, tozsoran* (s. 195).

Üçüncü sinfin dərslində qohum-qardaş, gözəl-göyçək, gediş-gəliş, oturub-durmaq, səhər-səhər, yavaş-yavaş, gülə-gülə, dost-tanış, uzunsaç, üzüyumşaq, ayaqqabı, gecə-gündüz, ana-bala, (s. 122), *dəvədabanı, çör-çöp* (s. 196) kimi misallar verilir.

Dördüncü sinfin dərslində sintaktik söz yaradıcılığına dair nümunələr verilir.

Beşinci sinfin dərslində qızılquş, bədxasiyyət, sarıköynək, üçbucaq (s. 14), *ağacdələn, itburnu, beşmərtəbəli, videokamera, yarımada, qohum-qardaş, dil-ağız, söz-söhbət,*

toyuq-cüca, az-çox, böyük-küçük, qaçaqar, yavaş-yavaş, tez-tez, birdən-birə, axşam-axşam; göz sözü vasitəsi ilə düzələnlər: qaragöz, gözmuncuğu, gözübağlı, itigöz, alagöz, acgöz, gözükölgəli, gözucu, gözuacaq, gözütox, gözaydınlığı, gözaltı, gözbağlayıcı, qaş-göz, gözəgörünməz, göz-qulaq, gözyaşardıcı, gözyorucu, gözüyumulu (s. 116) kimi nümunələr verilir.

Altıncı sinfin dərslərində geniş-yoxuş, söz-söhbət, ana-bala, mal-davar, baş-ayaq, qapı-pəncərə, adət-ənənə, suiti, mermeyvə, uşaq-muşaq, çör-çöp, kağız-kuğuz, vurhavur, çalhaçal, basabas, gəlhagəl, dedi-qodu, qarabəniz, qarabasma, qaragün (s. 30), *qıvrımcaq, məqsədəuyğun, ala-bula, kələ-kötür, əzik-üzük, güllü-çiçəkli, daşlı-kəsəkli, qeyri-sabit* (s. 83), *milli-mənəvi, gözyaşardıcı* (s. 84) kimi sözlər nümunə verilir.

Yeddinci sinfin dərslərində üzbəüz, dalbadal, arabir, birbaş, üzüyuxarı, addımbaş, ayaqüstü, gözaltı, bərk-bərk, yavaş-yavaş, altdan-altdan, yan-yana, yana-yana, birdən-birə, ildən-ilə, gündən-günə, gecə-gündüz, əvvəl-axır, az-çox, birə-on, birə-iki, azmaz, dizin-dizin, için-için; növbənöv, rəngarəng, axşam-səhər, gecə-gündüz, aşağı-yuxarı, irəli-geri (s. 100) kimi nümunələr verilir.

Səkkizinci və doqquzuncu siniflərin dərslərində sintaktik derivasiyaya aid nümunələr verilmir.

Onuncu sinfin dərslərində asta-asta, səhər-axşam, yorğan-döşək, yarımada, əlüzyuyan, ağsaqqal, Əliəğa, Koroğlu (s. 93) kimi nümunələrdən bəhs edilir.

On birinci sinfin dərslərində sintaktik yolla düzələn sözlər nitq hissələrinə görə verilir.

Mürəkkəb isimlərə aid yorğan-döşək, toyuq-cüca, alqı-satqı, alış-veriş, ayaqqabı, suiti, meşəbəyi, çör-çöp, zir-zibil,

basabas, qaçaqaqç, vurhavur, gəlməniğördərdimdənöl, hacımənəbax, dirədöymə, aşaq-aşaq, mollamindi (s. 6). *Mürəkkəb sifətlərə dair güllü-çiçəkli, soyuqqanlı, ucaboylu, xırdabuynuzlu, dağüstü;* (s. 15), mürəkkəb saylara aid *yüz otuz beş, min yüz on dörd* (s. 19); mürəkkəb əvəzlilərə dair *heç kim, heç kəs, hər şey* (s. 24), mürəkkəb fellərə dair *dinib-danışmaq, deyib-gülmək, yeyib-içmək, ölçüb-biçmək, görüb-götürmək, yazabilmək, əldən düşmək, qulaq asmaq,* (s. 26); mürəkkəb zərflərə dair *tez-tez, yavaş-yavaş; gec-gec, əvvəl-axır, tək-tənha, oğrun-oğrun, az-maz, dizin-dizin, günbəgün, saatbasaat* (s. 38) kimi nümunələr verilir.

Elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatda şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına sintaktik yolla yaranmış sözlərin təsiri barədə demək olar ki, konkret fikir söylənilmişdir. Ancaq sintaktik söz yaradıcılığı barədə müəyyən fikir və mülahizələrin söylənməsi də istisna deyildir. Bir məsələ var ki, söz yaradıcılığının hansı üsulu olur-olsun, bunların hamısı şagirdin nitqinin lüğət ehtiyatlarına yiyələnmək zərurəti yaradır, şifahi nitqin ardıcıl, məntiqli, məzmunlu, dolğun olmasını təmin edir, eyni zamanda zehni qabiliyyətini və intellektual aktivliyini inkişaf etdirir. Yəhya Kərimov haqlı olaraq yazır ki, “Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi dedikdə şagirdlərin söz ehtiyatının mənası onlara məlum olmayan yeni sözlərin mənimsədilməsi hesabına artırılması nəzərdə tutulur. Şagirdin sözlərdən necə istifadə etməsindən asılı olaraq onun nitqi zənginləşir. Fikrimizin fəal işinə istinad edən idrak fəaliyyəti prosesində nitqimiz də inkişaf edir. Ona görə də uşaqların lüğət ehtiyatını zənginləşdirilməsi ilə onların təfəkkürlərinin zənginləşdirilməsi üzrə iş paralel jətməlidir” (71, s. 435-437).

Ofelya Piryevanın bir məqaləsində sintaktik yolla yaranan sözlər haqqında bəhs edilir və onların düzgün yazılışı ilə birlikdə düzgün tələffüz edilməsi nitq mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli bir vasitə kimi qiymətləndirilir (86, s. 25-26).

Son zamanlar təlim prosesində interaktiv metodlardan istifadə və onun əhəmiyyəti barədə maraqlı fikirlər irəli sürülür. İnteraktiv sözünün lüğəvi mənası ingilis dilində “qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan” deməkdir. Məzmunu isə şagirdlərin dərəcə marağını artırmaqla onların intellektual potensialının gücləndirilməsinə nail olmaq kimi başa düşülür. Bu metoddan qabaqcıl müəllimlər bacarıqla istifadə edir və şagirdlərin düşüncə, təhliletmə, sintezləşdirmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi işində təcrübə nümunəsi yarada bilərlər (50, s. 3-4; 84, s.13; 68, s.22; 2,47). Bu metoddan istifadə ilə şagirdlərin təfəkküründə tədqiqatçılığa meyilliliyin rüşeymləri formalaşdırılır.

Bu metodun sintaktik üsulla söz yaradıcılığına tətbiqi onlarda nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün üçtərəfli əhəmiyyət kəsb edir. *Birincisi*, mürəkkəb sözlərin defislə, birlikdə və ya ayrı yazılması qaydalarının mənimsənilməsi, *ikincisi*, mürəkkəb sözlərin düzgün tələffüzünə nail olmaq (bitişik sözlərin bir vurğu altında, defislə və ya ayrı yazılanların ayrı-ayrı vurğu ilə deyilişinə riayət etmək, *üçüncü* isə mürəkkəb sözlərdən həm emosionallıq və obrazlılıq vasitəsi kimi, həm də terminoloji vahid kimi istifadə olunması bacarığına yiyələnməkdən ibarətdir. Bu üsul, eyni zamanda, şagirdlərin intellektual imkanlarını inkişaf etdirməklə onlarda tədqiqatçılıq meylinin formalaşdırılmasının təməli kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Derivatoloji qaydaların öyrədilməsi ilə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə ümumtəhsil məktəblərində aparılmış təcrübənin nəticələri.

Fonetik derivasiya qaydalarının öyrədilməsində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə aparılmış təcrübənin nəticələri

Fonetik derivasiya üzrə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Gəncə şəhərindəki 4, 27, 32, 33 sayılı tam orta məktəblərdə, həmçinin, Şəmkir rayonunun Çənlibel kəndindəki 2 sayılı və Elbəyi Qasımov adına Muxtariyyə kənd orta məktəblərdə təcrübə aparılmışdır. Təcrübə həmin məktəblər üzrə müəyyən edilmiş kontrol və eksperiment siniflərində 2011, 2012 və 2013-cü tədris illərində aparılmışdır. Kontrol siniflərində aparılan təcrübənin nəticələri eksperiment siniflərdə aparılan təcrübənin nəticələri ilə müqayisə edilmişdir. Eksperiment siniflərində təcrübə mərhələ-mərhələ aparılmışdır. Məqsəd isə şagirdlərin göstərişlərinin müqayisə edilərək nəticələrin ümumiləşdirilməsindən ibarət olmuşdur. Bütün eksperiment təcrübələrinin nəticəsi göstərir ki, şagirdlər nitq mədəniyyətinin müasir tələblərinə yiyələnmək üçün potensial imkanlara malikdir. Məktəblərdə bui şüin ardıcıl yerinə yetirilməsi müasir dövrümüzün ən aktual problemlərindən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

Birinci istiqamət üzrə aparılan təcrübədə şagirdlərə fonetik söz yaradıcılığı barədə təəccürat yaradılması və fonetik söz yaradıcılığına dair nümunələrin şagirdlərin özləri tərəfindən axtarılıb müəyyən edilməsi nəzərə tutulmuşdur.

Fonetik söz yaradıcılığının mövcudluğunu öyrətmək üçün şagirdlərə leksik, morfoloji və sintaktik söz yaradıcılığına dair

nümunələr göstərilib izah edilmişdir. Məsələn, leksik söz yaradıcılığına dair məna dəyişməsi əsasında yaranan *qol* (bədən üzvü), *qol* (imza), *qol* (ağacın budağı), *kök* (tərəvəz), *kök* (kötük), *kök* (yağlı), *kök* (bünövrə, təməl), *yaman* (yaxşı), *yaman* (pis), *yanmaq* (ışıqlanmaq), *yanmaq* (xarab olmaq), *yazıq* (günah), *yazıq* (günahsız) sözlər nümunə gətirilmişdir. Şagirdlərə başa salınmışdır ki, söz yaradıcılığının bu üsulunda şəkilçilər iştirak etmir. Sözlərin (leksik vahidləri içərisində (daxilində) məna dəyişməsi baş vermişdir. Bunun nəticəsində eyni söz bir neçə məna bildirən vahidə çevrilmişdir. Bu üsul isə sözyaratmada leksik üsul adlandırılır. Daha sonra *dəmir-dəmirçi*, *kömür-kömürçü*, *yazı-yazıçı-yazıçılıq* sözləri nümunə göstərilmiş və göstərilməmişdir ki, bu sözlər morfoloji əlamət olan şəkilçilər vasitəsi ilə yaranmışdır. Söz yaradıcılığının bu üsulu isə morfoloji söz yaradıcılığı adlandırılır.

Sözlərin bir-biri ilə yanaşması və birləşməsi sintaktik hadisə olduğu üçün bu üsulla düzələn sözlər sintaktik söz yaradıcılığının məhsulu hesab edilir: *Tez-tez*, *iti-iti*, *yaxşı-yaxşı*, *aşağı-yuxarı*, *irəli-geri*, *gəldi-gedər*, *məktəbdənkənar*, *dərsdən kənar*, *ölkədaxili*, *planetlərarası*, *əks-həmlə*, *əks-göstərici*, *əleyhtank*, *əleyhqaz* kimi sözlər sintaktik söz yaradıcılığına aiddir.

Şagirdlərdə fonetik söz yaradıcılığının təməlini öyrətmək üçün onlara belə bir izahat verildi ki, fonetik söz yaradıcılığına aid nümunələr ya sözün əvvəlinə samit artırmaqla, ya əvvəli saitlə başlayan sözdə saitin dəyişməsi ilə ya da sözdaxili sait və ya samitlərin dəyişməsi ilə yaranır. Bütün hallarda eyniköklü sözlər arasında məna əlaqələri saxlanılır. Beləliklə, sözün tərkibində fonetik vahidlərin dəyişməsi yolu ilə sözyaratmanın

fonetik söz derivasiyaya aidiyyəti olduğunu şagirdlərə izah etmək çətinlik törətmədi. Şagirdlər, məsələn, *an* kökünün üzərinə *q* əlavə etməklə *qan*(maq), *d* əlavə etməklə *dan*(maq), *s* əlavə etməklə *sanmaq* sözlərinin düzəlməsini fonetik söz yaradıcılığının məhsulu kimi ona görə asan başa düşürdülər ki, bu sözlər arasındakı mənə əlaqələrini özləri təyin edə bilirdilər. Eləcə də *an*(lamaq) sözündən ilk saitə dəyişməsi ilə *un*(amaq-xatırlamaq), *al*(ınma) kökündə ilk samitin dəyişməsi ilə *ül*(üş) sözlərinin yaranmasının məhsulu kimi mənimsənilməsi nəinki çətinlik törətmədi, əksinə, şagirdlər bu cür sözlərdə, ilk növbədə sözlərarası daxili əlaqələri müəyyən etməyə cəhd göstərirdilər. Bu isə onların məntiqi təfəkkürünün inkişafında mühüm cəhətlərdən biri kimi maraq doğururdu. Şagirdlər, həmçinin, *dön-çön*, *tum-yum*, *tap-təp(ə)-top-tüp*, *qap-qab* kimi sözlərin daxili mənə əlaqələrini tapmağa ciddi bir həvəs göstərirdilər.

İkinci istiqmət şagirdlərin fonetik derivasiya nümunələri üzrə yazı normalarına yiyələnmələrini müəyyənləşdirildikdən ibarət idi. Fonetik derivasiya nümunələrinin yazı norması barədə müvafiq tapşırıqlar verildi. *Birinci tapşırıqda* kökdaxili dəyişmə yolu ilə düzələn sözlərin cümlə daxilində işlədilməsi tələb edilirdi. Şagirdlər elə cümlələr qurmalı idilər ki, həmin cümlələrdə fonetik derivasiya nümunələrinin mənə yaxınlığı hiss olunsun. Məsələn, nümunə üçün belə cümlələrin işlədilməsi tövsiyə edilirdi: “Mən kitabdan oxuduğum şeirin mənasını *anladım*”. Bunun ardınca isə *unamaq* sözünə aid cümlə işlətmək tələb olunurdu. Məsələn, “Onu gördüm, əvvəlcə tanıdığımı *unamadım*”.

Aydındır ki, şagirdlər belə cümlələri asanlıqla qura bilməzdilər. Ona görə də nümunələrin evdə hazırlanması tövsiyə

edildi. Doğrudur, şagirdlərin heç də hamısı doğru cavablar yazma bilməmişdilər. Ancaq hiss olunurdu ki, tapşırığın həll olunmasına ciddi səy göstərilmişdir.

İkinci tapşırıqda fonetik derivasiya nümunələrinin böyük və kiçik yazılmasının müəyyən edilməsi tələb olunurdu. Şagirdlər asanlıqla müəyyən edirdilər ki, bunların içərisində xüsusi isim varsa o həmişə böyük yazılır. Məsələn, *Ay* sözü cəma cismi kimi həmişə böyük yazılır, zaman bildirən söz kimi ancaq cümlənin əvvəlində böyük yazılır. Qalan yerdə zaman bildirən *ay* kiçik yazılır. Başqa fonetik derivasiya nümunələri də cümlənin əvvəlində böyük, başqa yerlərdə isə daim kiçik yazılır. Bu istiqamətdəki tapşırıqların yerinə yetirilməsində çətinlik müşahidə edilmədi.

Üçüncü istiqamət fonetik derivasiya nümunələrinin şifahi nitqdəki ifadə forması ilə bağlı idi. Burada əsas məsələ sözlərin düzgün ədəbi tələffüzlə deyilməsinə riayət etmək olmuşdur.

Fonetik derivasiya nümunələri, adətən, sözlərin qarşılıqlı işlədilməsi ilə müəyyən edilir: *köp-kip-küp, tap-təp-tüp, al-ül, an-un, qab-qap, üt-şüt, üt-tüt* və s.

Şagirdlər bu sözlərin kök mənasını və onlardan düzələn sözləri bilməlidirlər ki, sonra da belə dil vahidlərinin düzgün tələffüzünə yiyələnsinlər. Əks təqdirdə, həmin sözlərin düzgün tələffüzünün necə olduğunu bilməsi çətinləşir. Bu isə sözlərin mexaniki və ixtiyari tələffüzünə səbəb olur. Təcrübə göstərdi ki, şagirdlər sözlərin mənasını bilmədiyi təqdirdə onları *köf-kif-küf, taf-təf-tüf, al-ul, an-ün, qav-qaf, üt-cüt, ut-tut* kimi də tələffüz edirdilər. Anlayanda ki, *kök* sözündən *köpük, köpmək, köpəşmək*, *kip* sözündən *kiplik, kipləşmə, küp* sözündən *küpə, tap* sözündən *tapdaq, təp* sözündən *təpə, təpəlik, tük* sözündən

tüpdəğıdan, al sözündən *alıřmaq* (bölüşmə), *ül* sözündən *ülgüc, ülüřmək* (paylaşmaq), *ap* sözündən *anlamaq, un* sözündən *unamaq* (xatırlamaq), *qab* sözündən *qabar, qabıq, qap* sözündən *qapaq, qapı, üt* kökündən *ütük, ütülənmək* (vurnuxmaq), *řüt* kökündən *řüt vurmaq, üt* kökündən *ütü, ütüləmək, tüt* sözlənlən *tütün* kimi sözlər düzəlır, onda onların tələffüz qaydasına aydınlıq gətırılır.

Leksik derivasiya qaydalarının öyrədilməsində řagirdlərin nitq mədəbiyyətinin formalařdırılması üzrə aparılmıř təcübənin nəticələri

Leksik derivasiya qaydalarının tədrisi prosesində řagirdlərin nitq mədəbiyyətinin formalařdırılmasının reallıđını müəyyənleşdirmək məqsədi ilə Gəncə řəhərindəki 4, 27, 32, 3 saylı, və řəmkir rayonunun kənd məktəblərində təcübə aparılmıřdır. Dərsliklərdə leksik sözyaratma prosesi ardıcıl bir sistem üzrə verilməsə də təcübələr tədqiqatın prinsiplərinə uyđun řəkildə aparılmıřdır. Yəni dərsliklərdəki məlumatlar bütövləřdirilərək sistemleşdirilmıř və řagirdlərin daha yaxşı mənimsəyə bilməsi üçün ardıcıl düzümə salınmıřdır. Leksik derivasiya qaydaları üzrə nitq mədəbiyyətinin formalařdırılmasının reallıđını müəyyənleş-dirmək üçün təcübə üç istiqamətdə aparılmıřdır: 1) řagirdlərin intellektual potensialının, məntiqi təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətinin nəzərə alınması; 2) yazılı nitq normalarına əməl olunması; 3) řifahi nitqin yazı normalarına uyđunlaşdırılması.

Bütün siniflərdə müşahidə aparılmaqla təcübə müvafiq olaraq 5-ci, 7-ci, 10-cu və 11-ci siniflərdə yekunlaşdırılmıřdır. Ařađı siniflərdə aparılan təcübələrdə dərsliklərdəki tələblər gözlənilmiřdir. Çünki ařađı siniflər üçün leksik derivasiyanın

qaydalarını mənimsəməyin çətin olduğu nəzərə alınmışdır. Ona görə də leksik derivasiyanın qaydalarını daha yaxşı izah etmək baxımından 7-ci və 10-cu siniflərdə geniş təcrübə aparılmasına üstünlük verilmişdir.

1) Təcrübə aparılan yuxarı siniflərdə şagirdlərin intellektual potensialının, məntiqi təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətinin yoxlanması məqsədi ilə ad nitq hissələrinin mənədaxili dəyişməsi ilə omonimləşmənin baş verməsi izah edilmişdir. Sonra isə izahlarda göstərilən nümunələrə müvafiq sözlərin tapılması barədə şagirdlərə tapşırıq verilmişdir. Dərsləklərdə oxşar nümunələr olduğu üçün şagirdlər tapşırığı həm yazılı, həm də şifahi qaydada yerinə yetirə bilirdilər. Lakin demək olar ki, məktəb dərsləklərində verilən nümunələrdən kənara çıxma bilmirdilər. Ona görə də tövsiyə edildi ki, ev tapşırığı kimi “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndən və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətin”ndən istifadə etməklə müvafiq nümunələri müəyyənləşdirdinsinlər. Lüğətlərdən istifadəyə dair tapşırıq ona görə məqsədəuyğun sayıldı ki, şagirdlər düşünə bilsinlər və mətn üzərində sərbəst işləməyə alışınsınlar. Ancaq təqdim edilən cavablar, əksərən, özünü doğrultmamışdı. Bəzilərinə isə maraqlı cavablar var idi. Daha dolğun cavablar beşinci və onuncu sinfin şagirdlərinə aid idi. Ad nitq hissələrində mənədaxili (omonimləşmə) dəyişmə yolu sözyaratmaya dair tapılan aşağıdakı kimi nümunələr şagirdlərin intellektual potensialının inkişafı baxımından maraqlı idi: bel (iş aləti), bel (arxa), bulud (duman), bulud (qab), burun (iybilmə üzvü), bütün (coğrafi termin), beçə (xoruz beçəsi), beçə (arı beçəsi), qurğu (tikiliş), qurğu (hiylə), qatar (nəqliyyat), qatar (dəstə), qatar (patrondaş), qaş (gözün üstü), qaş (üfük), qaş

(üzük qaşı), qaş (təpənin üstü), dən (taxıl), dən (saçın ağarması), dil (ağız üzvü), dil (hərbi əsir), ocaq (od yandırılan yer), ocaq (ailə), arı (həşərat), arı (təmiz) və s.

Eyni leksik vahiddin əks anlayışlar bildirməsinə dair verilən tapşırığın yerinə yetirilməsində şagirdlər onlara izah edilən nümunələrdən kənara çıxmamışdılar. Çünki belə sözlər dildə, əvvəla, çox deyil, ikincisi isə daxili ziddiyyəti anlamağın özü şagirdlər üçün bir qədər çətindir. Bununla belə, bağlamaq, keçirmək, aşırmaq, yaman, kökləmək, çalmaq, becərmək kimi daxili ziddiyyətli sözlər əsasında maraqlı cümlələr tərtib edə bilmişdilər.

Şagirdlərin intellektual potensialının bərpası frazeoloji çoxmənalılığa aid nümunələrdə xüsusilə, diqqəti xəlb edirdi. Onlara verilən tapşırıqlar əsasında aşağıdakı kimi nümunələr müəyyənləşdirilərək cümlələrdə işlədilmişdi: ələ gətirmək-ələ düşmək- ələ keçmək, əli gətirmək, əli uzanmaq, əli çatmaq, əli işləmək, əlini saxlamaq, əlini qaytarmaq, əlini uzatmaq, əlində qalmaq, əlindən vermək, əlindən çıxmaq, dili atmaq, dili gödək olmaq, dili uzun olmaq, dilə düşmək, dilə gətirmək, dilə salmaq, dilə gəlmək, dilini yağlı etmək; ələ düşmək, dilə düşmək, ayağa düşmək, işə düşmək, həvəsə düşmək, xataya düşmək, irəli düşmək və s.

Mənanın genişlənməsi ilə bağlı verilən tapşırıqlarda bundan fərqli olaraq izah vaxtı deyilən nümunələrdən kənara çıxmalar, demək olar ki, nəzərə çarpmırdı. Çünki belə sözlər bir qayda olaraq çoxmənalılıqla qarışdırılır. Buna baxmayaraq yadda saxlanılan nümunələr əsasında tərtib edilmiş cümlələr ağlabatan idi. Tərtib edilən cümlələrdə mənacə genişlənmiş aşağıdakı sözlərdən istifadə edilmişdi: tıxac (probka), tıxac

(sıxlıq), başçı (rəhbər), başçı (ailənin başçısı), başçı (dəstənin başçısı), başçı (təsərrüfatın başçısı), elçi (səfir, diplomatik nümayəndə), elçi (ailə mərasiminin nümayəndəsi) və s.

Yeni sözlərə aid verilən nümunələrin əsasında cümlə tərkibinə dair yerinə yetirilən tapşırıqlarda çətinlik hiss olunmurdu. Görünür, şagirdlərin kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqələri bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, şagirdlər belə dərslərin gedişində çağdaş, bölgə, aşkarlıq, şəffaflıq, açıqlamaq, önəmli, öncül, baxış, durum, saysız, yetərli, endirim, durum kimi sözlərə aid çətinlik çəkmədən cümlələr qura bilirdilər.

Bundan fərqli olaraq dialekt və şivə sözlərinə aid nümunələrin müəyyən edilməsində bir qədər passivlik müşahidə olunurdu. Şagirdlər ancaq izahlarda göstərilən simsar, ismarıç, toxtamaq, təntimək, kirmiş, tamarzı, irişmək kimi sözlərə dair cümlələr qurmağa cəhd göstərirdilər. Ancaq konversiyaya aid sözlərin müəyyənləşdirilməsində elə də çətinlik hiss olunmurdu. Belə ki, məsələn, yaxşı, iti, gözəl, yeyin, pis kimi sözləri həm sifət, həm də zərf yerində işlədə bilirdilər: yaxşı adam-yaxşı danışmaq, iti bıçaq-iti yerimək, gözəl təbiət-gözəl görünmək, yeyin hərəkət-yeyin yerimək, pis davranış-pis danışmaq və s. Eləcə də başqa nitq hissələrinin isim yerində işlədilməsi (qoca-sifət, isim, aşağı-isim-zərf, isim), gənc-(sifət, isim), çətin görünmürdü.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dərsləklərdə omonimləşmə, çoxmənalılıq, mənalının funksional dəyişməsi (konversiya) və yeni sözlər barədə məlumat verildiyindən şagirdlər həmin kateqoriyalara aid nümunələrin müəyyən edilməsində çətinlik çəkmirdilər. Ancaq daxili ziddiyyət, məna

genişlənməsi və dialekt sözləri barədə məlumatlar az olduğundan həmin sahələrə aid leksik söz yaradıcılığı nümunələrinin aşkar edilməsində gerilik müşahidə edilirdi. Buna görə də dərsliklərdə leksik söz yaradıcılığı məsələsinin ardıcıl verilməsinə ehtiyac olduğu əyani şəkildə özünü göstərir.

2) Leksik derivasiya nümunələri üzrə yazılı nitq normalarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində də fərqlənmələr müşahidə edilmişdir. Bu sahəyə aid tapşırıqlarda leksik derivasiya nümunələrinin yazılış qaydalarına riayət etmək tələb olunurdu. Bu məqsədlə şagirdlərə əvvəlcə ümumi isimlərin xüsusiləşməsi və xüsusi isimlərin ümumiləşməsi yolu ilə düzələn sözlərin cümlədə yazılışı ilə əlaqədar tapşırıqlar verilmişdir. Şagirdlər ümumi isimlərin xüsusiləşməsi yolu ilə düzələn: Aslan, Ceyran, Maral, Laçın, Göyərçin, Sona, Çiçək, Badam, Nərgiz, Bənövşə, Almaz, Bəbir kimi adların hər yerdə böyük yazılmasına aid nümunələrdə səhvə yol vermədilər.

Ancaq xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi yolu ilə düzələn sözlərin yazılışında, bəzi səhvlər aşkar edildi. Məsələn, Badamlı yer adının sifət kimi badamlı, İstisu yer adının isti su, Dağüstü yer adının dağ üstü və s. kimi yazılışında səhvlərə yol verərək ümumi ad bildirən sözləri böyük hərflə yazmışdılar. Görünür, şagirdlərin bu sahədə məlumatları azdır. Ona görə də ümumi isimlərin xüsusiyyə keçməsi barədə nümunələr çox verildiyi kimi, xüsusidən ümumiyyə keçidlə bağlı nümunələrin sayının artırılmasına da ehtiyac vardır.

3) Leksik vahidlərin mənadaşlıq dəyişməsi ilə yaranan sözlərin yazılışında isə, xüsusən, adların omonimliyi ilə bağlı nümunələrdə səhvlər, demək olar ki, aşkar edilmədi. Sözlərin mənə fərqi isə tərtib edilən cümlələrdə aydın başa düşülürdü.

Nümunələrdə *bel* (iş aləti), *bel* (arxa), *bel* (dağın, təpənin üstü), *qabaq* (qarşı), *qabaq* (kudu), *eşik* (bayır), *eşik* (həyət), *dəm* (an), *dəm* (çayın rəngi), *kürə* (şar), *kürə* (çörək bişirilən qurğu), *mal* (heyvan), *mal* (əmtəə), *nazik* (incə), *nazik* (şirin çörək), *sərt* (ciddi), *sərt* (kəskin), *don* (paltar), *don* (soyuc) və s.

Əks anlayışlar bildirən sözlərin müvafiq cümlələrdə işlədilməsində də çətinlik yox idi. Çünki belə sözlər, bir qayda olaraq danışıq dilində çox işlənir: *yaman çalışır* (çox çalışır) – *yaman oxuyur* (oxumur), *lampa yandı* (işıqlandı) – *lampa yandı* (xarab oldu) və s.

İsim və fellərin aparıcılığı ilə düzələn frazeologizmlərin yazılışında isə bəzi nöqsanlar aşkarlandı. Belə ki, məsələn, şagirdlərin bəziləri elə başa düşürdülər ki, frazeologizmlər vahid bir mənə bildirdiyi üçün onların tərkibindəki sözlər birlikdə yazılır. Ona görə də, məsələn, aşağıdakı kimi frazeologizmləri bir yerdə yazırdılar: *gözdəymək*, *gözəgəlmək*, *gözüdüşmək*, *gözəgirmək*, *gözəlləşmək*, *əlatmaq*, *əldəntutmaq*, *dildemək*, *dilatmaq*, *ələdüşmək*, *işədüşmək*, *daradəüşmək*, *başadəüşmək*, *dilədəüşmək*, *basırığadəüşmək* və s.

Mümkündür ki, belə sözlər nitqdəki intensivliyə görə bir vurğu altına düşsün və birlikdə yazılış haqqı qazansın. Ancaq yazı normasında sabitliyi saxlamaq naminə onların ayrı yazılması daha məqsədəuyğundur. Şagirdlərin səhvlərini nəzərə almaqla dərslərdə bu barədə ətraflı şərh verməyə ehtiyac vardır.

Sözlərin mənə genişlənməsinə aid verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsində demək olar ki, ciddi səhvlərə yol verilmədi. Çünki şagirdlər bildikləri sözləri cümlədə işlətməkdə çətinlik çəkmirdilər.

Yeni sözlərin yazılışında də demək olar ki, çətinlik çəkmişdilər. Çünki, məsələn, aşkarlıq, şəffaflyq, bölgə, dönəm, sayğı, baxış, sayly, önəmli və s. kimi sözlər onlara kütləvi informasiya vasitələrindən, eləcə də informasiya texnologiyaları vasitələrindən məlumdur.

Dialekt və şivələr hesabına düzələn sözlərin bəzilərinin yazılışında isə müəyyən nöqsanlar aşkarlandı. Məsələn, *bişirim*, *müştuluq*, *öləzimək*, *simsar*, *toxtamaq*, *təntimək* kimi sözlərin yazılışında səhvlərə yol verilmiş və onlar bu variantda çətdirilmişdi: *bişirim* (pişirim), *muştuluq* (muştuy), *öləzimək* (ələzimək), *simsar* (mismar), *toxtamaq* (toxlamaq), *təntimək* (təpimək).

Buradan aydın olur ki, dərsləklərdə dialektlərdən gələn sözlərə dair xüsusi izahat verilməsinə ehtiyac vardır. Dərs deyən müəllimlərin özləri də həmin sözlərin mənasını və düzgün yazılışını özləri yaxşı bilməlidirlər ki, şagirdlərə də bu vacib məsələni doğru-dürüst anlada bilsinlər.

Nəhayət, konversiya yolu ilə düzələn sözlərin düzgün yazılışında demək olar ki, ciddi səhvlər aşkarlanmadı. Çünki dərsləklərdə sifətin zərf yerində, ismin sifət yerində və başqa nitq hissələrinin isim yerində işlənməsinə dair müvafiq nümunələr var və şagirdlər onları yaxşı mənimsəyə bilirlər.

Şagirdlərin leksik derivasiya nümunələri üzrə şifahi nitq normalarına yiyələnməsinin müəyyənləşdirilməsində də maraqlı məqamlar müşahidə edilmişdir.

Aparılan təcrübə göstərdi ki, şagirdlər ümumi isimlərin xüsusi isimlərə və xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçidi yolu ilə düzələn leksik vahidlərin şifahi nitqdə ifadə olunması zamanı normadan kənara çıxmalara yol vermədilər. Eyni zamanda,

sözlərin mənalarının düzgün qavranılmasında yanlışlıqlar aşkar edilmədi. Omonimləşmə yolu ilə yaranan sözlərin tələffüzü zamanı da demək olar ki, müvafiq normalara əməl olunurdu. Fellərin aparıcılığı ilə düzələn frazeologizmlərin yazılışında nöqsanlar aşkar olunsada onların şifahi nitqdəki ifadəsində normalar yerli-yerində idi. Belə ki, məsələn, başa düşmək, əl tutmaq, gözə gəlmək, gözə girmək, gözdən düşmək, başa düşmək, dilinə gəlmək, həvəsə düşmək kimi frazeologizmlərin tərkibindəki sözlər müstəqil vurğu ilə aydın deyilirdi.

Əks anlayışlı sözlərin tələffüzündə də normadan kənara çıxmaq halları müşahidə edilməmişdir. Eyni zamanda, mənə genişlənməsi hesabına baş verən leksik derivasiya nümunələrinin deyilişində də nöqsanlar müşahidə edilməmişdir.

Şagirdlərə müstəqil mətbuatın dilində rast gəlinən yeni sözlər təqdim edildiyi zaman isə aşkar oldu ki, onların bu qisminin mənası hamı üçün aydın deyil. Ona görə də tələffüzdə də variantlılıq müşahidə edildi. Məsələn, *şagirdlər, başqan, ilişki, ilgili, sonuc, sonuclamaq, uzay, ilginc, yönətəm, yönəlik, öyrənci, durum, dönəm, olay, oy, incələmək, sərgiləmək, ödü, soyçuluq, civar, gəlişmə, çözmək, yaşam, törə, toplum* kimi sözlərin mənasını izah etməkdə çətinlik çəkirlər və tələffüz norması da yerində deyildi.

Bundan başqa, mətbuatda özünə yer tapan *forpost, tandem, fiasko, depressiya, racon, rekviyem, kompramat, disbalans, konsensius* və digər bu kimi Avropa mənşəli sözlərin mənasını və tələffüzünü bilmirdilər. Ona görə burada iki yol barədə düşünmək lazımdır. Ya leksikologiyanın tədrisi zamanı bu cür sözlərin öyrədilməsinə diqqət yetirilməlidir, ya da ehtiyac

olmadan işlədilən əcnəbi sözlərin mətbuata gətirilməsinə yol verilməməlidir.

NƏTİCƏ

1. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması müasir dövrümüzün aktual məsələlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası öz tarixi müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dövlətlərarası informasiya mübadiləsi intensiv xarakter almağa başlamışdır. İnformasiya şəbəkəsinin genişlənməsi üçün informasiya mübadiləsinin effektivliyi vacib bir şərt kimi ortaya çıxır. Bu sahədə isə nitq mədəniyyəti normalarının stabilləşdirilməsinə ciddi və zəruri ehtiyac yaranır.

2. Nitq mədəniyyəti normalarının stabilləşdirilməsi və tətbiqi üçün məktəblərin çox böyük rolu vardır. Çünki məktəb uşaqların həm əqli-zehni inkişafını formalaşdırır, onların intellektual və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, eyni zamanda yazılı və şifahi nitq normalarına yiyələnməsini təmin edir.

3. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında derivasiya qaydaların öyrədilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Şagirdlər tədris prosesində həm derivasiya qaydalarını öyrənirlər və bu qaydalara müvafiq şəkildə öz yaradıcılıq (tədqiqatçılıq) qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Bunun nəticəsində də müstəqil olaraq dilin müxtəlif təbəqələrinə məxsus derivasiya nümunələrinin müəyyən edilməsinə səy göstərirlər.

4. Derivasiya qaydalarının mükəmməl mənimsənilməsi üçün dilin ayrı-ayrı təbəqələrinə aid sözyaratma prosesini öyrənmək vacibdir. İndiyəqədərki tədqiqat əsərlərində və məktəb dərslərlərində, söz yaradıcılığı adı altında əsas etibarlı ilə morfoloji derivasiya qaydalarından bəhs edilmişdir. Sintaktik derivasiya qaydaları barədə isə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aidiyyəti olan mürəkkəb sözlərdən bəhs edilmişdir. Bununla da sintaktik

söz yaradıcılığı xüsusi bir mövzu kimi dərsliklərdə yer tutmamışdır. O cümlədən, leksik söz yaradıcılığına aid dərsliklərdə fraqmental məlumatlar verilsə də onlar, demək olar ki, sistemləşdirilməmişdir. Fonetik söz yaradıcılığı barədə məlumat yox dərəcəsinədir. Halbuki, derivasiya qaydaları dedikdə dilin bütün qatları üzrə (fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik) sözyaratma prosesi nəzərdə tutulmalıdır. Çünki dil elementləri spiralvari ardıcılıqla əlaqələnən qapalı bir sistem daxilində öz funksionallığını reallaşdırır. Derivasiya qaydaları da bütövlükdə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdəki sözyaratma prosesini əhatə edir.

5. Derivasiya qaydalarının öyrədilməsi nitq mədəniyyəti normaları ilə birbaşa bağlı olan bir prosesdir. Şagirdlər sözyaratma qaydalarını öyrənərkən öz məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etirirlər. Məntiqi təfəkkür insanın daxili nitqini zahiri nitqə çevirir. Zahiri nitq isə həm yazılı, həm də şifahi şəkildə ifadə olunur. Yazılı nitqin keyfiyyəti və əhəmiyyəti informasiyaların dəyişikliyə uğramadan uzunmüddətli yaşamasından və maneəsiz çatırılmasından ibarətdir. Çünki yazılı nitq dilin quruluşunun sabitliyini qoruyur. Şifahi nitq isə dilin quruluşunda dəyişdiricilik yaratmağa meyllidir. Şifahi nitqin keyfiyyəti və əhəmiyyəti budur ki, nitqin bu forması informasiyaları canlandırır. Ancaq dil quruluşunda şifahi nitq üzrə baş verən dəyişmələr informasiyaların canlandırılması və ötürülməsi prosesində maneələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu maneələrə üzərinə illərin və əsrlərin dəyişdirici yükünü əlavə etdikdə informasiyaların keyfiyyət dəyişmələri təxmini də olsa təsəvvürə gətirilə bilər. Nəticə budur ki, keyfiyyət dəyişmələri informasiyaların davamlı, ardıcıl, düzgün, həm də varisliklə (uzunmüddətli) çatdırılmasının qarşısını alır. Odur ki, nitq

mədəniyyətinə yiyələnməyin bazasının yazılı və şifahi nitq normalarının mümkün qədər yaxınlaşdırılması üzərində qurulması məqsədəuyğundur. Bu halda, informasiyaların varisliklə və geniş şəbəkədə ötürülməsinə nail olmaq mümkündür.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə. Azərbaycan dilindən yeni proqramın xüsusiyyətləri- “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”. Bakı, 2003, № 1, 72 s. s-17-20.
2. Abbasova G. Şagirdlərə düşünməyi və mühakimə yürütməyi necə öyrədirəm? – “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”. Bakı, 2003, № 2. 72 s. (s 46-48).
3. Abdullayev A., Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi. Bakı, “Maarif” 1968, 376 s.
4. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 280 s.
5. Adilov M.İ. Verdiyev Z.H., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif”, 1989, s 364.
6. Aforizmlər. (Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş müdrik fikirlər. Bakı- “Azərbaycan Universiteti nəşr”. 1997, 36 s.
7. Allahverdiyev S., Haqverdiyev Ə., Behbudov M. “Azərbaycan tarixi”. Bakı, “Mütərcim” nəşr, 2005, 336 s.
8. Ana dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün dərslik. (Müəlliflər Nizami Cəfərov, Rafiq Yusifoğlu, Rəhilə Sultanqızı, Eldar Əliyev, Zülfiyyə Beysova, Aygün Məcidova, Sevda Adıgözəlova) Bakı, “Çaşıoğlu”, 2010 (182 s).
9. Aslanov V. Daxili obyektli fellər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. – “Dilçilik məcmuəsi” XIV c. Bakı, “Azərb. EA nəşr”, 1960.
10. Atalar sözü. Bakı “Öndər nəşr” (tərtib edən Cəlal Bəydim). 2004, 264 s.
11. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 728 s.

12. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Gülşən Orucova, Zahid Xəlilov, Dilruba Cəfərova) Bakı, “Altun kitab”, 2011, 208 s.
13. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Gülşən Orucova, Zahid Xəlilov, Dilruba Cəfərova) Bakı, “Altun kitab”, 2010, 208 s.
14. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Solmaz Abdullayeva, Dilruba Cəfərova, Xanım Qasımova) Bakı, “Altun kitab”, 2011, 224 s.
15. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Faiq Şahbazov, Qənirə Əmircanova, Xanım Qasımova) Bakı, “Altun kitab”, 2010, 108 s.
16. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Fazil Eyvazov) Bakı, “Altun kitab”, 2008, (16a).
17. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Rafiq İsmayılov, Xanım Qasımova, Fazil Eyvazov) Bakı, “Altun kitab”, 2008, 160 s.
18. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Qəzənfər Kazımov, Faiq Həbəzov, Aygün Mikayılova) Bakı, “Aspoliqraf”, 2010, 144 s.
19. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Yusif Seyidov, Təhminə Əsədova) Bakı, “Çaşıoğlu”, 2010, 120 s.
20. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev) Bakı, “Çaşıoğlu”, 2010, 120 s.

21. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik (Müəlliflər: T. Hacıyev, N. Cəfərov, N.Xudiyev) Bakı, “Aspoliqraf”, 2009, 160 s.
22. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı, “Elm”, 1970, 357 s.
23. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Azərbaycan SSR EA nəşr”, 1964, 780 s.
24. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1978, 176 s.
25. Bitişik yoxsa ayrı (Müəlliflər: Kərimov L, Mahmudov M, Rəhmanov C) Bakı, “Azərbaycan Dövdət nəşr”, 1987, 256 s.
26. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər- “Azərbaycan EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri” XIII c. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr. 1957, s. 129-161.
27. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı “Elm”, 1963.
28. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (adlar və onları düzəldən şəkilçilər). Bakı, “Maarif”, 1972, 236 s.
29. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşr, 1960, 203 s.
30. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1970, 236 s.
31. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəşri.”, 1959, 162 s.
32. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, “Azərnəşr”, 1962, 272 s.
33. Divani Nizami (Gəncəli) Türkcə (Azərbaycanca) qəsidələr, qəzəllər xədiviyə nüsxəsi. Bakı, “Nurlar” nəşr, 64 s.

34. Eynalova T. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodlarından necə istifadə edirəm? – “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, Bakı, 2006, №1, 72 s (s 22-29).
35. Əhmədova Esmira. Sözüün tərkibi və sözüün quruluşca növləri anlayışının fərləndirilməsi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, Bakı, 2003, № 4, (72 s). s. 21.
36. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı, “Maarif”, 1976, I c . (280 s.) s 206-207.
37. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tədrisinin elmi əsasları. Bakı, “Maarif”, 1968, 132 s.
38. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, “Maarif”, 1975, 176 s.
39. Əhmədova Esmira. Sözüün tərkibi və sözüün quruluşca növləri anlayışının fərləndirilməsi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, Bakı, 2003, № 4, (72 s). s. 21.
40. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı, “Maarif”, 1976,

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Dizayn: Müşfiq Hacıyev
Cildçi: Elmar Mikayılov

Çapa imzalanmış 22.11.2023-cü il
Kağız formatı 70x100 ^{1/16}, çap vərəqi 7
Sifariş 162, sayı 100

ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+912) 493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru